

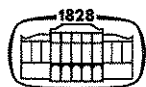

A KÉRETLEN INTEGRÁCIÓ

A putyini Oroszország
világgazdasági beilleszkedése,
2000–2013

Szerkesztette

DEÁK ANDRÁS

AKADÉMIAI KIADÓ

A kötet megjelenését támogatta

MTA KRTK VGI

Magyar Tudományos Akadémia, Közgazdaság- és Regionális Kutatóközpont Világgazdasági Intézet

Ez a kötet az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA) finanszírozásában, az „Oroszország mint politikai-gazdasági erőcentrum a XXI. század eleji eurázsiai térben – vonzáskörzet, versenytársak, valamint az európai és magyarországi következmények” (K-105914) projektjének keretében készült.

Projektvezetők

LUDVIG ZSUZSA†, DEÁK ANDRÁS

Lektorálta

DR. PÓTI LÁSZLÓ

vezető kutató, Külügyi és Külgazdasági Intézet

DR. RÁCZ ANDRÁS

docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem,

tudományos főmunkatárs, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Stratégiai Védelmi Kutatóintézete

Kiadja az Akadémiai Kiadó,

az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja

1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 21–35.

www.akademiai.hu

ISBN 978 963 454 058 8

HU ISSN 2061-1080

Első magyar nyelvű kiadás: 2017

© Deák András, 2017

© Deák András, Gyene Pál, Kiss Annamária, Simai Mihály, Szigetvári Tamás, Szunomár Ágnes,

Weiner Csaba, 2017

© Akadémiai Kiadó, 2017

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Vida Krisztina

Olvasószerkesztő: Gilicze Gábor

Termékmenedzser: Kiss Zsuzsa

Fedélterv: Márkó Natália munkája

Kiadványszám: BB140021

Megjelent 28,6 (A/5) ív terjedelemben

Nyomdai munkálatok: Starkiss Digitális Nyomda és Grafikai Stúdió

Felelős vezető: Kiss Sándor

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó (Deák András)	9
----------------------------	---

<i>Simai Mihály</i> : Az Orosz Föderáció a 21. század világában	15
1. Oroszország, a „posztsovjet térség” és az eurázsiai rendszer	15
2. Oroszország a 21. század multipolarizálódó világában	20
3. Oroszország a multilaterális szervezetekben	31
4. Következtetések	35
5. Felhasznált irodalom	36

EGY RÉGI PARTNERSÉG ÉS A PUTYINI OROSZORSZÁG FELEMELKEDÉSE - AZ EU-OROSZORSZÁG RELÁCIÓ

<i>Deák András</i> : A partnerségtől a szankciókig – az EU–orosz kapcsolatok a külkereskedelem tükrében	41
1. Bevezetés	41
2. A vonzáskörzet határán – modellválasztási dilemmák az EU–orosz relációban	41
3. Egy bátortalan közeledési kísérlet és kudarca – az EU–orosz kapcsolatok Putyin alatt	45
4. Kedvezőtlen külkereskedelmi tektonika – a távolodó Oroszország	49
5. Kitekintés	60
6. Felhasznált irodalom	61

<i>Deák András</i> : Túl a külkereskedelmen – európai uniós közvetlen tőkeberuházások Oroszországban	63
1. Bevezetés	63
2. Egy BRIC-sztori? – Makroszintű áttekintés	65
3. Olaj, hitel, jólét – szektorális megoszlás, befektetői motivációk	71
3.1. Energetika	72
3.2. Mezőgazdaság, élelmiszeripar, kereskedelem	75
3.3. Feldolgozóipar, autógyártás	77
3.4. A pénzügyi és bankszektor	79
4. Kitekintés	81
5. Felhasznált irodalom	82

<i>Weiner Csaba</i> : Orosz közvetlen tőkeberuházások az Európai Unióban – változás és állandóság	85
1. Bevezetés	85
2. Orosz közvetlen tőkebefektetések az Európai Unióban	87
2.1. Az orosz közvetlen tőkebefektetések sajátosságai	87
2.2. Az orosz közvetlen tőkebefektetések nagysága	91
2.2.1. Európa csökkenő szerepe	94
2.3. Viszonylati megoszlás	95
2.4. Ágazati megoszlás	97
2.4.1. Ingatlanszektor	102
3. Az orosz közvetlen befektetők motivációi	102
4. Az orosz állam szerepe a külföldi terjeszkedés ösztönzésében	106
5. Félelmek az orosz tőkétől, nehézségek a külföldi terjeszkedésben	108
6. Összegzés	111
7. Felhasznált irodalom	113

**RELÁCIÓS RESTAURÁCIÓ VAGY ÚJ GLOBÁLIS POLITIKA:
OROSZ GAZDASÁGI KAPCSOLATOK ÁZSIÁBAN**

<i>Szunomár Ágnes</i> : Egy szép barátság kezdete? – Orosz–kínai együttműködés a 21. században	119
1. Bevezetés	119
2. A reláció történetének rövid áttekintése	119
3. Nemzetközi együttműködés	122
4. Kereskedelmi kapcsolatok	125
5. Befektetések	130
5.1. Orosz tőke Kínában	132
5.2. Kínai befektetések Oroszországban	134
6. Konklúzió	140
7. Felhasznált irodalom	141

<i>Szigetvári Tamás</i> : Külgazdasági kapcsolatok Oroszország és a Közel-Kelet országai között	144
1. Bevezetés	144
2. Orosz külpolitikai jelenlét a térségben	144
3. Külkereskedelmi kapcsolatok	148
3.1. Fő kereskedelmi partnerek	150
3.2. Energiahordozók	153
3.3. Fegyverkereskedelem	154
3.4. Agráréxport	156
3.5. Turizmus	157
4. Tőkeáramlások	158
4.1. Orosz beruházások a térségben	159

4.1.1. Törökország	159
4.1.2. Egyiptom	160
4.1.3. Szíria	160
4.1.4. Irak	161
4.1.5. Irán	163
4.1.6. Izrael	164
4.1.7. A GCC-országok	165
4.2. Közel-keleti beruházások Oroszországban	166
5. Konklúzió	169
6. Felhasznált irodalom	169

TÁVOLODÓBAN MOSZKVÁTÓL – A FÁK-TÉRSÉG ÉS OROSZORSZÁG REINTEGRÁCIÓS KÍSÉRLETEI

<i>Deák András: Gazdasági divergencia és inercia a posztszovjet térben</i>	175
1. Bevezetés	175
2. Gazdasági trendek a Szovjetunió felbomlását követően	175
3. Kihívók és konkurensok	186
3.1. A rivális integrációk esete: az EU keleti partnerség és az Eurázsiai Unió	187
3.2. Egy csendes együttlét: Kína és Oroszország posztszovjet Közép-Ázsiában	191
4. Kitekintés	194
5. Felhasznált irodalom	195

<i>Gyene Pál: Posztszovjet Közép-Ázsia a nagyhatalmi erőközpontok vonzásában – külkereskedelem, tőkeáramlás, integráció</i>	197
1. Bevezetés	197
2. Posztszovjet külpolitika a közép-ázsiai térben	198
3. Külkereskedelem és nemzetközi tőkebefektetések a közép-ázsiai relációban	205
3.1. Kazahsztán	210
3.2. Kirgizisztán	212
3.3. Tádzsikisztán	214
3.4. Türkmenisztán	216
3.5. Üzbegisztán	218
4. Intraregionális kapcsolatok	220
5. Konklúziók	223
6. Felhasznált irodalom	227

<i>Kiss Annamária: Minden út Moszkvába vezet? – A dél-kaukázusi országok külgazdaság-politikája</i>	230
1. Bevezetés – A posztszovjet Dél-Kaukázus: nem jószomszédi viszony	230
2. Gazdasági átalakulás és átalakítás: dezintegráció, struktúraváltás és reorientáció	232
3. Kereskedelempolitika	237
3.1. A kereskedelem növekedése és földrajzi struktúrája	238

3.2.	A külkereskedelem termékszerkezet szerint	241
3.3.	A külkereskedelem országok szerint	245
4.	Külföldi közvetlen tőkeberuházások a Dél-Kaukázusban	247
5.	Konklúzió	252
6.	Felhasznált irodalom	253

**BONANZA ÉS FÜGGŐSÉG A POSZTSZOVJET RÉGIÓBAN -
AZ ENERGIA MINT TÉRSZERVEZŐ TÉNYEZŐ**

<i>Deák András:</i>	Az olaj jegyében – kényszerek és gazdaságpolitikai választások	259
1.	Bevezetés	259
2.	Túl a Szovjetunión... ..	259
3.	Az iparági determinációk szerepe	263
4.	A szektorális sérülékenység a helyi elitik politikájában	268
5.	Következtetések	276
6.	Felhasznált irodalom	277

<i>Weiner Csaba:</i>	Függeni vagy diverzifikálni. Verseny a gázforrásokért és -piacokért a posztszovjet térben	279
1.	Bevezetés	279
2.	Nettó gázimportőrök	282
2.1.	Belarusz	284
2.2.	Moldova	287
2.3.	Ukrajna	288
2.4.	Örményország	291
2.5.	Grúzia (és Dél-Oszétia)	292
2.6.	Kirgizisztán	294
2.7.	Tádzsikisztán	296
3.	Nettó gázexportőrök	296
3.1.	A nettó gázexportőrök és az importfüggőség	297
3.2.	A nettó gázexportőrök és az exportfüggőség	301
3.2.1.	Türkmenisztán	301
3.2.2.	Üzbegisztán	302
3.2.3.	Kazahsztán	303
3.2.4.	Azerbajdzsán	304
3.2.5.	Oroszország	305
4.	Összegzés és következtetések	310
5.	Felhasznált irodalom	313
A kötet szerzői		317

FÜGGENI VAGY DIVERZIFIKÁLNI. VERSENY A GÁZFORRÁSOKÉRT ÉS -PIACOKÉRT A POSZTSZOVJET TÉRBEN*

Weiner Csaba

1. BEVEZETÉS

Sokrétű függőségi viszony jellemzi a posztszovjet államok egymás közötti és a térségen kívüli államokkal való gázkapcsolatait.¹ A posztszovjet államok közül Ukrajna, Belarusz, Moldova, Örményország, Grúzia és Kirgizisztán nettó gázimportőrök.² A nettó gázexportőrök közé Oroszország, Türkmenisztán, Üzbegisztán, Azerbajdzsán³ és Kazahsztán tartozik.

A posztszovjet nettó gázimportőröknek és -exportőröknek az importtól (források), az exporttól (piacok) és a tranzitállamoktól való függősége jelentős részben szovjet (infrastrukturális) örökség. A függőség komplexitását mutatja, hogy bizonyos posztszovjet nettó gázexportőrök különféle okokból és módokon külső gázforrásra is szorulnak.⁴

A nettó gázimportőröknek az ellátásbiztonság (a kínálat biztonsága), a nettó gázexportőröknek pedig a keresletbiztonság (a piac biztonsága) növelése a kulcskérdés. Ezeknek egyik eszköze a diverzifikáció, amely azonban nem feltétlenül vezet az ellátás- és keresletbiztonság javulásához. A szakirodalom viszonylag keveset foglalkozik a keresletbiztonsággal, a figyelem az ellátásbiztonságon van. Pedig könnyű belátni, hogy az ellátásbiztonság és a keresletbiztonság ugyanazon érem két oldala. A keresletbiztonság az ellátásbiztonság előfeltétele, és *vice versa*.⁵ Dickel (2009) szerint a keresletbiztonság leginkább arról szól, hogy hogyan alakul az energiakereslet, a gáz szerepe az energiamérlegben, a piac jellege (*market*

* A tanulmány 2016. január elején lett lezárva.

¹ A tanulmány a Szovjetunió 15 utódállama közül a három balti állammal nem foglalkozik, ezért esetünkben a posztszovjet kifejezés csak 12 államra vonatkozik.

² A felsorolásból kimaradó Tádzsikisztán 2012 vége óta nem kap vezetékes gázt az egyedüli importforrásától, Üzbegisztántól.

³ Azerbajdzsán csak 2007 óta nettó gázexportőr.

⁴ Mindez tovább nehezíti az amúgy is problémás statisztikák kezelését. A különböző statisztikai források esetében ugyanis eltérő lehet, hogy 1. milyen körülmények között méri a földgáz mennyiségét, 2. mit számítanak ebbe bele s 3. milyen elvet érvényesítenek a külkereskedelem számbavételénél.

⁵ DE JONG ET AL 2012.

design), valamint a piacokhoz, az infrastruktúrához való hozzáférés.⁶ A keresletbiztonsághoz hasonlóan az ellátásbiztonságnak sincs egységes definíciója. Alapvetően, illetve a klasszikus irodalomban két tényezőn alapul: a rendelkezésre álláson (*availability*) és az áron, vagyis a megfizethetőség (*affordability*) dimenzióján. Az ellátásbiztonság definíciója a későbbiekben további dimenziókkal bővült, így például a környezeti elfogadhatósággal (*acceptability*), vagyis a fenntarthatósággal (*sustainability*). Ezek a dimenziók eltérő prioritással bírhatnak az egyes államok energiapolitikáiban. A prioritások viszont a különböző viszonyok között változhatnak. De nemcsak az energiabiztonság dimenziói képlekenyek, hanem ezeknek a dimenzióknak a jelentései is.⁷ Az ár mindig központi kérdés a diverzifikációs törekvéseknél és a gáz jövőjét illetően feltehetően a legfőbb tényező, hogy hogyan alakul az árazás. 2014-ben Európában a gáz 61 százalékát már gáz/gáz versenyben (*gas-on-gas vagy gas-to-gas competition*) kialakuló piaci áron értékesítették,⁸ szemben az olajtermékekhez – mint alternatív helyettesítő termékek piaci árához – kötött gázárakkal (*gas-to-oil competition*) és más árazási módokkal.⁹ A cseppfolyósított gáz (*liquefied natural gas, LNG*) ázsiai vevői szintén nagyobb szerepet szánának a *hub*alapú árazásnak. Ezek a folyamatok a posztszovjet régiót sem hagyták érintetlenül.

Különféle diverzifikációs lehetőségek léteznek. Ezeket alapvetően két csoportra oszthatjuk: belső (belföldi) és külső diverzifikációra. A nettó gázimportőrök

⁶ A keresletbiztonság definíciójának változásáról és a keresletbiztonság növelésének eszközeiről lásd részletesen: ROMANOVA 2013.

⁷ CHERP–JEWELL 2014.

⁸ IGU, 2015.

⁹ Ezek nagykereskedelmi gázárak. A gáz/gáz versenyben az árat a gáz iránti kereslet és kínálat határozza meg. Globálisan nézve: ezek az árak jellemzően a gázkereskedelmi csomópontokban (fizikai vagy virtuális *hub*okban), illetve az azokhoz kapcsolódó tőzsdei (szervezett piaci) vagy tőzsdén kívüli (*over-the-counter*, azaz OTC-)kereskedésekben jönnek létre (*hub*alapú árak vagy *hub*árak). Léteznek azonban olyan piacok (Ausztrália, Oroszország és Argentína), ahol nincs *hub*kereskedés, de van több vevő és eladó, amelyek kétoldalú megállapodásokat kötnek. Ezekon kívül a *spot-LNG*-import szintén a gáz/gáz versenyhez tartozik (IGU, 2015). Észak-Amerika és az Egyesült Királyság kivételével a nemzetközi gázkereskedelemben a gázárakat hagyományosan az olajhoz kötötték: Európában az olajtermékekhez, Ázsiában a nyersolajhoz (STERN 2010). 2008-tól azonban jelentős gázpiaci változások történtek (lásd még röviden lejjebb), amelyek következtében 2013-tól már több gázt adnak el Európában gáz/gáz versenyes áron, mint olajtermékekhez kötve (IGU, 2013, 2014). 2008 végétől az olajtermékekhez indexált gázárak jellemzően a *hub*alapú árak felett voltak. 2009-ben a gáz túlkínálata és a relatíve magas olaj- és olajtermékek miatt a *hub*árak jóval alacsonyabbak voltak. 2013 végéig ez a különbség csökkent. 2014-ben előbb nőtt, majd ismét mérséklődött. A 2014 júniusától kezdődő drasztikus olajárcsökkenés következtében azonban az olajtermékekhez kötött gázárak újra versenyképesek lettek, különösen 2015 második felétől. A tanulmány lezárásakor, 2016. január elején az olajárak a 30 dollár körüli szintre estek vissza, amely komoly hatással lehet mind a nettó gázimportőrök gázforrás-diverzifikációjára, mind a nettó gázexportőrök piacdiverzifikációjára.

részéről a belső diverzifikációhoz sorolható 1. a gázfogyasztás csökkentése, 2. a gáztermelés növelése és 3. a belföldön termelt tüzelőanyagokra épülő szektorális diverzifikáció¹⁰. A nettó gázimportőrök külső diverzifikációjához tartozik 1. a gázimportforrás-diverzifikáció, 2. az útvonal-diverzifikáció (tranzitdiverzifikáció) és 3. az importált tüzelőanyagokra alapozó szektorális diverzifikáció.¹¹ Eközben a nettó gázexportőrök esetében belső diverzifikációs lehetőség 1. az energiatermelés diverzifikációja (például a megújulók szerepének a növelése vagy a feldolgozatlan energiahordozók helyett feldolgozott, finomított termékek exportja) vagy 2. az energia felől más ágazatok felé való diverzifikáció. A külső diverzifikáció során a nettó gázexportőrök 1. a piacdiverzifikációra és 2. a tranzitdiverzifikációra koncentrálnak.¹² A tanulmány a fentiekből a gázforrás- és gázpiac-diverzifikációval foglalkozik. Míg a nettó gázimportőrök jellemzően arra törekednek, hogy ne egyetlen gázimportforrástól függjenek, addig a nettó gázexportőröknek az a fontos, hogy ne csak egy piacuk legyen. Az „energiafüggetlenséget” vagy a „gázfüggetlenséget” kétféleképpen definiálhatjuk. A keményebb definíció szerint az önellátást, a gáz esetében a gázimporttól való függetlenséget jelenti. A puhább definíció szerint a cél az importforrások diverzifikációja a nem stabil és nem baráti országoktól való függés csökkentése érdekében (lásd az árkockázat és az ellátási zavarok kérdését).¹³ Viszont miként Cohen–Joutz–Loungani (2011) hangsúlyozza, a döntéshozók gyakran egyenlőségjelet tesznek az ellátásbiztonság elérése és az energiafüggetlenség kemény definíciója között. Am ahogy Bazilian–Sovacool–Miller (2013) rámutat, ez a cél szuboptimális politikai döntésekhez vezethet. Romanova (2013) szerint az energiabiztonság az együttműködésről és a kölcsönös függőségről (interdependencia) szól, nem a konfrontációról és a zero összegű játékokról.

A tanulmány referenciapontja 2008/2009. Három fontos esemény is történt ekkor: 1. a 2009 eleji orosz–ukrán gázválság, 2. a 2008–2009-es gazdasági válság és 3. az új gázpiaci körülmények is ekkorra bontakoztak ki,¹⁴ beleértve a keresleti–kínálati és az árazásban történt változásokat.¹⁵ Ezek a fejlemények lökést adtak vagy vissza-

¹⁰ Vö. BALMACEDA 2008, 2013. Ezek közül egyes lehetőségek további alváltozatokkal is rendelkeznek.

¹¹ Vö. ROMANOVA 2013.

¹² BRANKO 2012; STELZER 2009.

¹³ Olyan folyamatok tartoznak ide mint az európai gázkereslet visszaesése, a kontinentális Európában a hubalapú árazás térnyerése, az olaj- és olajtermékekhez kötött gázárak és a gáz/gázverseny árak közötti eltérés alakulása, az amerikai palagáz-forradalom következményei, az LNG-kínálat felfutása, a kínai gázkereslet meghatározó szerepe, valamint általánosságban véve a gázpiacok globalizálódása.

¹⁴ A nettó gázimportőrök közül a tádzsik gázkészletekkel kapcsolatban is vannak remények.

¹⁵ A Nemzetközi Energiaügynökség (IEA) előzetes adatai szerint 2014-ben az azeri gáztermelés már meghaladta az ukránt (IEA 2015). A BP (2015) adatai viszont azt mutatják, hogy Azerbajdzsán még mindig nem érte el az ukrán szintet.

húztak, de mindenképpen meghatározóan befolyásolták a nettó gázimportőrök és -exportőrök diverzifikációs törekvéseit. Az írás bemutatja a posztszovjet államok függőségét az importforrásoktól és az exportpiacoktól, valamint megvizsgálja, hogy milyen diverzifikációs lehetőségek merültek fel s ezekből mit valósítottak meg 2008/2009 óta.

A tanulmány a bevezetést követően előbb a posztszovjet nettó gázimportőrök függőségével, valamint diverzifikációs lehetőségeivel és sikereivel foglalkozik (2. fejezet), majd a posztszovjet nettó gázexportőrök függőségének problémáit mutatja be (3. fejezet): a 3.1. fejezetben a forrásoldali függőséget, a 3.2. fejezetben pedig az exportdiverzifikációs törekvéseket és eredményeket értékeli. A 4. fejezet az öszszegzése és a következtetéseké.

2. NETTÓ GÁZIMPORTŐRÖK

A nettó gázimportőrök sok szempontból nagyon különböző országok (1. táblázat). Közülük egyedül Ukrajna jelentős gáztermelő, amely ráadásul komoly gázkészletekkel és kitermelési potenciállal rendelkezik.¹⁶ Ukrajna gáztermelése 2013-ban még nagyobb volt, mint a nettó gázexportőr Azerbajdzsáné.¹⁷ A többi nettó importőr gáztermelése elhanyagolható nagyságú. Csökkenő gázfelhasználása ellenére Ukrajna nagy fogyasztó, de Belarusz is jelentős. Az önellátás foka egyedül Ukrajnában számottevő.¹⁸ A minimális gáztermelés vagy éppen a gáztermelés hiánya ellenére viszont a nettó gázimportőrök közül Moldova, Örményország és Belarusz gázfüggősége kiugró. Nagyobb a gáz részesedése a primerenergia-felhasználásukban, mint Oroszországban, amely a világ vezető gázexportőre és második számú gáztermelője. Ukrajnában a gázfelhasználás csökkenése miatt 2013-ban a szén szerepe már nagyobb volt, mint a gázé. Kirgizisztánban és Tádzsikisztánban a gáz súlya csekély. Kirgizisztánban a vízenergia, az olajtermékek és a szén is megelőzik a gázt.¹⁹

¹⁶ Tádzsikisztán helyzete merőben más, mivel kényszerűen nem importál vezetékessé gázt. Kirgizisztán csak azért említhető meg itt, mert a nagyon alacsony gáztermelése mellett a gázfelhasználása sem túl magas.

¹⁷ IEA (2015). Ahogy az 1. táblázathoz írt (4) megjegyzésben is jeleztük, a tádzsik adatok problémásak. Az IEA (é. n.) szerint Tádzsikisztánban 2012-ben a sorrend a következő volt: vízenergia, olajtermékek, szén és gáz. 2013-ban a vízenergia és az olajtermékek mögött állt a gáz.

¹⁸ Tádzsikisztán helyzete merőben más, mivel kényszerűen nem importál vezetékessé gázt. Kirgizisztán csak azért említhető meg itt, mert a nagyon alacsony gáztermelése mellett a gázfelhasználása sem túl magas.

¹⁹ IEA (2015). Ahogy az 1. táblázathoz írt (4) megjegyzésben is jeleztük, a tádzsik adatok problémásak. Az IEA (é. n.) szerint Tádzsikisztánban 2012-ben a sorrend a következő volt: vízenergia, olajtermékek, szén és gáz. 2013-ban a vízenergia és az olajtermékek mögött állt a gáz.

1. táblázat. A posztszovjet nettó gázimportőrök gázmérlegeinek főbb jellemzői, 2013*

	Bizonyított készlet 2014 végén (Mrd m ³) ^a	Gázfelhasználás (M m ³) ^b	Gáztermelés (M m ³) ^b	Gázimport (M m ³) ^b	Önellátás mértéke (%) ^{b (1)}	Gáz/TPES (%) ^{c (2)}
Ukrajna	944	49 488	20 949	27 495	42,3	34,0
Belarusz	1	20 586	228	20 260	1,1	62,6
Moldova	20	2 387	0 ⁽³⁾	2 386	0,0	56,6
Örményország	18	2 302	0	2 302	0,0	64,3
Grúzia	1	1 917	5	1 912	0,3	35,6
Kirgizisztán	1	326	33	293	10,1	6,9
Tádzsikisztán	1	310 ⁽⁴⁾ (144)	4 (11)	306 ⁽⁴⁾ (133)	1,3 ⁽⁴⁾ (7,6)	10,3 ⁽⁴⁾ (5,2)

* 2014-re csak előzetes adatokat ad meg az IEA, ezért használunk 2013-as számokat.

Forrás: ^a ENI (2015). ^b IEA (2015). ^c Saját számítások az IEA (é. n.) adatai alapján.

⁽¹⁾ Saját számítások a gáztermelés és -import hányadosaként.

⁽²⁾ A gáz szerepe az elsődleges energiafelhasználásban (*total primary energy supply, TPES*).

⁽³⁾ Közel nulla.

⁽⁴⁾ A tádzsik gázfelhasználás és -import adatai, s így az ezekből képzett mutatók hibásak, mivel Tádzsikisztán 2012 vége óta nem importál vezetékes gázt. Az IEA (2015) szerint azonban Kazahsztánból 306 millió köbméter gázt vásárolt 2013-ban. Az IEA adatai a korábbi évekre is kazah importot jeleznek, miközben Tádzsikisztán Üzbegisztánból importált. A tanulmány lezárását követően az IEA magyarázatot adott a számokra: mivel Tádzsikisztán nem küldi vissza az éves kérdőíveket, ezért ezek az adatok csak becslések a legutolsó információk alapján (*The GASAQ team, IEA, személyes közlés, 2016. február 9.*). Arra viszont nem kaptunk választ, hogy melyik évtől az utolsó, amelynek a számaikat tényadatként lehetne kezelni. A fenti táblázatban zárójelben megadtuk a 2012-es adatokat is.

Megjegyzés: Az IEA metodológiája az importnál a végső származási országot veszi figyelembe: ahol termelik a gázt. Ehhez hasonlóan: csak a saját termelésű gáz exportja tekinthető exportnak. Az export célországát az IEA a végső rendeltetési hely szerint nézi, vagyis ahol a gázt felhasználják. A tranzit természetesen ebbe nem számít bele. Lecseréléses ügylet, azaz *swap* esetén a következő a helyzet: ha egy „A” országnak szerződése van egy „B” országgal, hogy a „B”-ből importáljon gázt, de ezt a gázt az „A” ország lecseréli a „C”-vel, amelynek a „D”-ből jövő gáza van, akkor az „A” ország a „D” országot jelöli meg importként, míg a „C” ország a „B”-t (*Mieke Reece, IEA, személyes közlés, 2013. október 8.*).

A posztszovjet nettó gázimportőröket a fő forrásországtól való függésük alapján három csoportba lehet sorolni:

1. Ukrajna, Belarusz, Moldova és Örményország Oroszország-függők.
2. Grúzia Azerbajdzsántól függ.
3. Kirgizisztán északi része Kazahsztántól, a déli terület pedig Üzbegisztántól függ, de mindkét esetben a Gazprom-csoporton keresztül.²⁰

²⁰ Miként látni fogjuk a 2.6. fejezetben, Kirgizisztán esetében bizonyos fokú bizonytalanság van a forrásországot, illetve a gáz eredetét illetően.

A tádzsikok Üzbegisztántól függenének, de ahogy már jeleztük, az energiaszegény ország 2012 vége óta vezetékes gázimport nélkül van.

Oroszország piacait illetően fontos tudni, hogy a referenciaévekben az orosz Gazpromnak már jó ideje kizárólagos exportjoga volt.²¹ Ezt a monopóliumot 2006-ban rögzítették törvényben, de az LNG esetében 2013 végén szelektíven liberalizálták. Korábban a Gazpromtól független orosz szereplők jelentős szerepet játszottak a FÁK-piacon – közülük is messze a legfontosabb az Itera gáztársaság volt –, ám mire törvénybe foglalták a Gazprom kizárólagos exportjogát, a Gazprom már kiszorította őket az exportból. Már nincsenek meg az Ukrajna kapcsán ismert obskúrus gázközvetítők sem. Hosszú ideig egy speciális diverzifikációs mód volt a közép-ázsiai gáz vásárlása ezeken a közvetítőkön keresztül. Oroszországon át folyt a tranzit, és az oroszok különböző szerepeket játszottak ezekben a tranzakciókban.²²

A diverzifikációs eredményeket alapvetően az infrastrukturális lehetőségek és a gázárak határozzák meg. Előbbiekhez a földrajzi elhelyezkedés, illetve a különféle már létező vagy lehetséges importkapacitások tartoznak. Az árak különösen fontos szerepet játszanak ezekben a korlátozott vásárlóerővel bíró államokban. 2007 óta jelentős változások történtek a posztszovjet nettó gázimportőrök által fizetett gázárakban: mind az árképzésben, mind az árszintben. 2007-ben drasztikusan emelkedni kezdtek a gázárak.

2.1. Belarusz

Miközben nagyon jelentős gázfogyasztó és -importőr, Belarusz az egyedüli a balti államokon kívüli posztszovjet térben, amelynek a gázimportja kizárólag Oroszországtól függ. Ennek ellenére a legalacsonyabb árakat fizeti a Gazpromnak a térségben. Ez két dolognak köszönhető: Belarusz eladta a Gazpromnak a szállítóvezetékét is birtokló Beltranszgaz gáztársaságot²³ és belépett – Kazahsztánnal

²¹ A törvény életbelépése előtt megkötött termelésmegosztási egyezmények keretében kitermelt gáz exportjára elvileg nem vonatkozott ez a korlátozás. A gyakorlat azonban némileg máshogy alakult.

²² A Gazprom-csoport azonban a – német Gazprom Germania GmbH-n keresztül tulajdonolt – Gazprom Schweiz AG (korábban ZMB Schweiz AG) nevű svájci leányvállalatával továbbra is reexportál közép-ázsiai gázt. Érdekeség, hogy 2011-ben ismét érkezett közvetlenül közép-ázsiai gáz Ukrajnába: a Dmitro Firtas ukrán oligarcha ellenőrzése alatt álló Ostchem vegyipari holding vásárolt (DOLINCSUK 2014). A vertikálisan integrált ukrán állami gáztársaság, a Naftohaz Ukrajini importmonopóliumát 2011–2012-ben törölték el (PIRANI–YAFIMAVA 2014, 188.).

²³ A cég neve ezt követően Gazprom Transzgaz Belarusz lett.

együtt – az Oroszország által szorgalmazott vámunióba.²⁴ A 2007–2011-es és a 2012–2014-es szerződéseket követően jelenleg a 2015 és 2017 közötti időszakra szóló ellátási és tranzitszerződések alapján folyik az orosz gáz importja és tranzitja.²⁵

A Gazprom a kétezres évek közepén azt a célt tűzte ki, hogy a balti országokon kívüli posztszovjet térségben 2011-re eléri az európai gázértékesítésével azonos jövedelmezőséget (az európai *netback*árat)²⁶.²⁷ Az orosz kormány 2006-os döntése értelmében ugyancsak 2011-re kellett volna elérni az azonos jövedelmezőséget belföldön is.²⁸ A kétezres évek közepén nemcsak a Gazprom európai portfóliójában, hanem még egész Európában az olajtermékekhez kötött gázárak domináltak, ezért a Gazprom ezt az árképzést és árszintet kívánta megvalósítani – szemben a posztszovjet térségre addig jellemző fix árakkal. A szerződések európaizálása során a Gazprom arra is törekedett, hogy a rövid távú megállapodások helyett, ha nem is hosszú, de legalább középtávú szerződéseket kössön.²⁹ Továbbá rendezni kellett az ellátási és tranzitszerződések szétválasztásának kérdését is az Európába menő orosz gáz tranzitországaiban.

Ezek alapján, illetve a 2007-től 2011-ig szóló szerződéseknek megfelelően Moldova és Belarusz 2008-tól olajtermékekhez kötött árformulás, negyedévente meghatározott gázárakat kezdett el fizetni. Ütemtervek rögzítették a 2008 és 2010 közötti időszakra, hogy hogyan zárkoznak fel 2011-re fokozatosan az „európai

²⁴ Oroszország, Kazahsztán és Belarusz vámuniója *de jure* 2010. január 1-jén lépett életbe; a 2007. október 6-i egyezményen alapult. A gyakorlatban azonban a 2010. júliusi dátum a fontos. A vámkódex ekkortól hatályos: 2010. július 1-jétől az Oroszország és Kazahsztán, 2010. július 6-ától pedig az Oroszország, Kazahsztán és Belarusz közötti kapcsolatokban. A vámunió előbb a 2000 és 2014 között működő Eurázsiai Gazdasági Közösség része volt, majd 2015-től az Eurázsiai Gazdasági Unió jogi keretébe került át, miután az Eurázsiai Gazdasági Unió váltotta fel az Eurázsiai Gazdasági Közösséget. Az Eurázsiai Gazdasági Közösségben az úgynevezett egységes gazdasági térséget 2012-ben az eredeti három vámuniós állam, Oroszország, Kazahsztán és Belarusz hozta létre. Örményország 2014 októberében, Kirgizisztán pedig 2014 decemberében írta alá a szerződést az Eurázsiai Gazdasági Unióhoz való csatlakozásról. Tagságuk 2015 januárjától, illetve 2015 augusztusától hatályos.

²⁵ Belaruszon át Litvániába, Lengyelországba és Ukrajnába megy orosz gáz. A belorusz tranzit nincs veszélyben a tengeri elkerülő vezetékek miatt.

²⁶ Az ár az orosz határon, amelyet úgy kapunk meg, hogy az átvételi ponton fizetett árból levonjuk a nemzetközi szállítási (tranzit-) költségeket, illetve esetenként az exportvámot.

²⁷ A balti államokban ezt már 2008-ban teljesítette a Gazprom.

²⁸ A döntés a lakosságra nem vonatkozott, ekkor számukra még a 2015-ös év hangzott el, később már erről sem volt szó.

²⁹ Definíció kérdése, hogy a vezetékes gáznál mi tekinthető hosszú távúnak. Jonathan Stern szerint 1 évig rövid, egy és nyolc év között közép-, míg nyolc és 35 év között hosszú távúnak tekinthető a szerződés (Jonathan Stern, személyes közlés, 2015. augusztus 16.).

árszinthez”.³⁰ Ezt Moldovában minden bizonnyal végigvitték, míg Belaruszban ugyan 2009-ben nem tartották be, de a többi évben 2011-ig elvileg alkalmazták az előre meghatározott koefficienseket. Moldovával szemben azonban Belarusz kedvezőbb helyzetben volt, mert a 30 százalékos exportvámot már akkor sem kellett megfizetni Oroszországból Belaruszba. De Belarusznak még így is magas volt az ár. Ezért 2011-ben az alacsonyabb gázárak érdekében úgy döntött, eladja a Beltranszgaz maradék 50 százalékát is a Gazpromnak (az első 50 százalékát a Gazprom négy lépésben szerezte meg 2007 és 2010 között) és beleegyezett az orosz vámuniós tervbe. Ez drasztikus árcsökkenést hozott 2012-től. 2012-ben Belarusz nem is árképlet szerinti, hanem fix árat fizetett. 2013-ban és 2014-ben pedig már negyedévenként határozták meg és az orosz belföldi árakhoz kötötték azt. Tehát Belarusz 2011-ig európai *netback*-, 2013-tól pedig orosz *net forward* árazásra tért át.³¹ A 2010. december eleji kazah–orosz–belorusz egyezmény úgy szól, hogy az egységes gazdasági térség tagállamaiban 2015 januárjától kell biztosítani a piaci (azonos jövedelmezőségű) gázárakat. Következésképpen 2015-ös határidőt rögzített a 2010. december végi orosz kormányhatározat is az orosz belföldi árakat illetően. Csakhogy 2011 novemberében az egységes gazdasági térség kormányközi megállapodása mellett további két kormányközi megállapodást is aláírt Belarusz és Oroszország, amelyek lehetővé tették, hogy az orosz azonos jövedelmezőség elérése híján a 2013–2014-es árazás maradjon érvényben.³² A 2015-ös orosz határidő ezt követően 2014-ben már 2017 elejére tolódott, így legalább addig maradhat a jelenlegi formula Belaruszban. Kérdéses, hogy hogyan alakul az azonos jövedelmezőség sorsa, meddig marad ez egyáltalán elérendő cél. 2014 februárjában az orosz helyettes energetikai miniszter úgy vélte, hogy azt az orosz belföldi piacon csak 2025–2027-re érhetik el.³³ Az orosz gazdaságfejlesztési minisztérium pedig nem is támogatja az azonos jövedelmezőség elvét. Az Eurázsiai Gazdasági Unióban 2025-re egységes gázpiacot alakítanának ki. Ez elvileg azt jelentené, hogy például Kazahsztán szabadon értékesíthetne gázt Belaruszban, Oroszországban vagy éppen Örményországban.

A forrásdiverzifikációt illetően Belarusz eddig nagyon keveset tett, eredményt pedig egyáltalán nem ért el. A célok között szerepelt a külföldi gázutatásban és -termelésben való részvétel, továbbá a szomszédos államok épülő (Litvánia és

³⁰ A Gazprom az „európai árak” alatt az európai hosszú távú szerződéses vásárlói által fizetett olajtermékekárhoz kötött gázárakat érti. A Gazprom továbbra is külön kezeli a volt Szovjetunió államait és az azon túli európai vevőit. Európán a volt Szovjetunió kívüli európai államokat érti, beleértve Törökországot, a balti államokat viszont nem.

³¹ HENDERSON–PIRANI–YAFIMAVA 2012, 197.

³² Egész pontosan azt írták elő, hogy ha a felek bármelyike nem éri el az azonos jövedelmezőséget 2015. január 1-jére, akkor marad az addigi árazás (charter97.org, 2013. december 19.).

³³ KORCSOMKIN 2014b.

Lengyelország³⁴) vagy tervezett (Ukrajna) LNG-termináljairól való import.³⁵ Miközben ezekről a terminálokról nem várhatók belorusz vásárlások, a szektorális diverzifikációnak, nevezetesen az atomerőmű-építésnek van relevanciája.

2.2. Moldova

Moldova a közelmúltig kizárólag Gazprom-függő volt, évi 3 milliárd köbméter körüli gázimporttal, amelyből az országot kettészelő Dnyeszter folyó bal partján elterülő szakadár Transznisztríába évi 2 milliárd köbméter megy. Moldova gázfogyasztása az importárak növekedése miatt csökkenő trendet mutat, míg Transznisztríáé növekvőt.³⁶

Moldova Gazprom-függőségén enyhíthet potenciálisan a 2014-ben elkészült gázösszeköttetés Románia és Moldova között, amelyen 2015 márciusában kezdődtek meg a szállítások: kis mennyiségben az osztrák OMV romániai leányvállalatával, az OMV Petrommal 2014 decemberében kötött egyéves ellátási szerződéssel. A román import növelése érdekében többek között további beruházások is szükségesek, beleértve a vezeték meghosszabbítását Chişinăuig. Ezek révén a gázösszeköttetés elvileg bőven fedezni tudná a Dnyeszter jobb partján fekvő Moldova teljes éves gázfogyasztását. Mindez azonban egyelőre csak teoretikus.

Moldova drágán veszi a gázt a Gazpromtól annak ellenére, hogy az orosz félnek részesedése van a moldovai szállítóvezetékeket is tulajdonló, vertikálisan integrált Moldovagaz társaságban. Az olajárak esése viszont 2015-ben jelentős enyhülést hozott a gázárakban. 2013-ban és 2014-ben az ukránok vásároltak a legdrágábban a Gazpromtól a balti államokon kívüli posztszovjet vevők közül. Ukrajnát követte Moldova, majd Örményország és Belarusz. A balti árak (a három balti állam átlagárát nézve) viszont még az ukránnál is magasabbak voltak.³⁷ Igaz, nem könnyű ezeket az árakat a Gazprom volt Szovjetunió túl hosszú távú szerződéses áraival összehasonlítani. Egyrészt azért, mert az átvételi pontok az egyes európai importőrök esetében különbözőek, az ismert árak pedig nem *net-back* árak. Másrészt a Gazprom – árkedvezményként – utólagos visszatérítést is ad, ami ugyancsak torzító tényező az összehasonlításnál. Mindazonáltal sokatmondó, hogy hiába van messzebb Oroszországtól Németország, mint Ukrajna, a németek

³⁴ Ez a két visszagázosító létesítmény időközben el is készült.

³⁵ *BelTA*, 2010. augusztus 25.

³⁶ PIRANI–YAFIMAVA 2014, 202.

³⁷ A fenti árak forrása Belarusz, Moldova és a balti államok esetében a Gazprom negyedéves pénzügyi jelentése, az ukrán és örmény adatokat a médiában megjelent közleményekből gyűjtöttük össze.

olcsóbban jutnak az orosz gázhoz, mint az ukránok. Jóllehet a németek a legtöbb európai Gazprom-vevőnél kedvezőbb áron vásárolnak.³⁸

Moldovának a 2007–2011-es szerződések kifutása óta nem sikerült új, hosszabb távú gázellátási és tranzitszerződést kötnie a Gazprommal, csak rendszeresen hosszabbítanak, legutóbb 2015 végén 2016-ra írtak alá. Az új szerződések azért hiúsultak meg, mert az egyik oldalon Moldova árcsökkenést várt és a halmozódó transznyszerítési adósság miatt külön akart szerződni Transznyszerítőtől, a másik oldalon viszont a Gazprom garanciát kért arra, hogy a Moldovagazban lévő tulajdonosi részesedése nem sérül az Energiaközösség miatt. Az árcsökkenésbe a Gazprom az adósságok miatt nem ment bele, amely azonban főként Transznyszerítőtől volt köszönhető.³⁹ Az orosz–moldovai gázkapcsolatokat terhelő másik tényező, hogy Moldova 2010 óta az Energiaközösség szerződő fele. Az Energiaközösség célja, hogy az EU belső energiapiacát az EU szomszédjaira is kiterjessze.⁴⁰ Ennek megfelelően Moldovának többek között végre kell hajtania a Moldovagaz szétválasztását (*unbundling*), vagyis a szállítási rendszer tulajdonlásának és üzemeltetésének a kérdését rendeznie kell, bár ezt az eredetileg megszabott 2016. június 1-je helyett csak 2020. január 1-jéig. Moldova – Ukrajna és Belarusz után – jelentős tranzitországa az orosz gáznak. Moldova az ukrán folyosón belül a Balkánin fekszik. Moldován át a Balkánon kívül Törökország felé megy az orosz gáz. A moldovai orosz tranzit fenntartása ellen hat Transznyszerítő ügye is (a Transznyszerítőn keresztüli tranzit ténye, a transznyszerítési szállítórendszer karbantartási problémái és Transznyszerítő adóssága). A fekete-tengeri Déli Áramlat megépítése a moldovai tranzit végét jelentette volna.⁴¹

2.3. Ukrajna

A 2009 eleji orosz–ukrán gázválság az eddigi legsúlyosabb gázbiztonsági és az egyik legsúlyosabb energiabiztonsági incidens volt Európában.⁴² A válságot követően új időszak kezdődött, de az orosz–ukrán gázkapcsolatok nem jutottak nyugvópontra. Kétszer is szünetelt hosszabb időre az orosz import a megegyezésre való képtelenség miatt: 2014. június közepe és december eleje, valamint 2015. július eleje és október közepe között. Mindkét alkalommal uniós közbenjárással sikerült

³⁸ STERN 2014, 61.

³⁹ PIRANI–YAFIMAVA 2014, 205.

⁴⁰ A posztsovjet térségből Moldova mellett egyedül Ukrajna az Energiaközösség szerződő fele. Grúzia tagjelölt, Örményország megfigyelő.

⁴¹ A diverzifikációs célok közé sorolható még Moldovában a megújulókat szerepének növelése (PIRANI 2011, 20).

⁴² STERN 2009.

megállapodni. Bár Ukrajna 2015 novembere óta ismét nem importál orosz gázt, csak Európából vásárol a fizikai ellenirányú gázszállítás (*reverse flow*) lehetőségét kihasználva, ez egyszerűen azért van, mert Nyugatról olcsóbban szerzi be az orosz gázt, mint Oroszországból.⁴³ Az orosz import nagysága drasztikusan csökkent 2011 óta: a 2011-es 44,8 milliárd köbméterrel szemben 2015-ben már csak 6,1 milliárd köbmétert tett ki. Európából 2012-ben kezdődtek meg a szállítások, nagyságuk 2015-ben már 10,3 milliárd köbméter volt.⁴⁴ Vagyis az európai vásárlások nem kompenzálták az orosz import esését: erősen vissza kellett venni az ukrán belföldi gázfelhasználást. Ennek következtében Ukrajna már messze nem a Gazprom legjelentősebb vásárlója, viszont az orosz tranzitdiverzifikációs törekvések ellenére még mindig az orosz gáz első számú tranzitországa Európába, s nem valószínű, hogy a 2019-ig szóló tranzitszerződés lejártát követően megszűnik az orosz tranzit.⁴⁵ Az importleállások, viták és a háborús helyzet ellenére 2009 eleje óta az Ukrajnán keresztül tranzit mindvégig zavartalanul folyt. Ukrajnában nincs orosz részesedés a szállítóvezetékben, s a vámunióba (illetve az Oroszország által propagált eurázsiai integrációba) sem lépett be Ukrajna.

A jelenlegi ukrán helyzet megértéséhez a 2009 eleji orosz–ukrán gázválságot lezáró tíz évre szóló hosszú távú ellátási és tranzitszerződésekkig kell visszanyúlni. Bár maguknak a szerződéseknek a megléte és azok kivételes transzparenciája (felkerültek az internetre) a zavaros gázközvetítők korszaka után jelentős pozitív lépések, Ukrajna számára mindkét szerződés előnytelen. Az ellátási szerződésben többek között nagyon magas árakat⁴⁶ és nagy minimális átvételi (*take or pay*) mennyiségeket rögzítettek. A másik oldalon viszont a tranzitszerződésben nincs valódi *ship or pay* – vagyis „szállíttass [a vezetékeken] vagy fizess!” – klauzula, így garancia sincs az ukrán tranzitbevételekre attól függetlenül, hogy az orosz fél (a szállítató, *shipper*) hogyan dönt a tranzitálandó gázmennyiség nagyságáról. 2009-től olajtermékekhez kötött árformula alapján határozzák meg az Oroszországból vásárolt gáz árát. Bár az új időszak 2009-ben indult, ebben az évben még kedvezményes árakkal élhetett Ukrajna. 2010-től azonban drámai áremelésekkel kellett szembenéznie, ezért a 2010. áprilisi harkivi paktumban – a fekete-tengeri orosz flotta és az ukrán gázár ügyének összekapcsolása során – Oroszországtól nem volt olyan nagy áldozat a gázárscsökkentés. Két és fél évvel később, 2013 végén viszont lehetőség adódott, hogy az ukránok tényleg jutányos áron kapják a

⁴³ 2015 júliusában a német határon az orosz gáz ára 213 dollár volt ezer köbméterenként. Ha ezt a németek Ukrajna keleti határára vették volna át, akkor 170-175 dollárt kellett volna fizetniük. Eközben az ukránoknak 247 dollárért árulták (volna) az oroszok a gázt (KORCSOMKIN 2015).

⁴⁴ *Natural Gas Europe*, 2016. január 8.

⁴⁵ Ukrajnán át Lengyelország, Szlovákia, Magyarország és Románia irányában, valamint – ahogy már jeleztük – Moldován át a Balkán (Románia) felé tartanak a vezetékek.

⁴⁶ A szerződés magas bázisárát (*base price*) tartalmaz (ez egy konstans a gázárképletben).

gázt a Gazpromtól: az EU-s társulási egyezménytől (beleértve a mély és átfogó szabadkereskedelmi egyezményt is) való visszalépésért cserébe Oroszország hitelt és olcsó gázárakat ajánlott fel Ukrajnának. Ezt elfogadva 2014 első negyedében valóban kedvezményes áron vásárolta a gázt Ukrajna. A 2013 végi szerződéskiegészítés szerint a kedvezményt 2014-ben negyedévente kellett (volna) aktiválni. 2014 második negyedében azonban már nem kapták meg – az ukrán adósságra hivatkozva, amely viszont már a 2013 végi szerződéskiegészítéskor is megvolt.

Csak hogy a 2010. áprilisi harkivi paktumnak megfelelő mérsékeltebb kedvezményhez sem térhetett vissza Ukrajna, illetve csak egy napra: 2014. április 1-jére. Az orosz fél ugyanis 2014. április 2-án elvette ezt a kedvezményt: a megváltozott krími helyzetre, s így a flotta ügyére való tekintettel egyoldalúan érvénytelenítette a harkivi megállapodást. Ezért Ukrajnának ismét a 2009 eleji szerződésnek megfelelő extramagas gázárakat kellett volna fizetnie, s tovább növekedett a gázadóssága. A Gazprom végül 2014. június közepén bejelentette, hogy az akkor már 4,5 milliárd dolláros adósság miatt választott bírósághoz fordult,⁴⁷ s a 2009-es ellátási szerződésnek megfelelően már csak előfizetés esetén küld gázt Ukrajnának. Ezzel leálltak az Ukrajnának szánt gázszállítások. A 2014 novemberétől 2015 márciusáig tartó időszakra szóló téli csomagra egészen 2014. október végéig kellett várni, az import azonban csak decemberben kezdődött el.⁴⁸ Az ukránoknak nyújtott kedvezmény a 2010. áprilisi harkivi paktumnak megfelelő nagyságú volt. Erre az időszakra nem élt a *take or pay* kötelezettsége Ukrajnának. A 2015. március végéig tartó téli csomagot végül 2015 júniusáig hosszabbították meg. Ezt követően, 2015. július eleje és 2015. október közepe között újra szünetelt az orosz import. 2015 szeptemberében aztán új téli csomagot írtak alá a 2015 októbere és 2016 márciusa közötti időszakra. Ukrajna azonban mindössze 2015. október közepe és 2015. november vége között importált orosz gázt. Azóta ismét csak Európából vásárol, mert onnan kedvezőbb áron jut gázhoz. Egy további vitapont az orosz–ukrán kapcsolatokban Délkelet-Ukrajna gázellátása. 2015 februárjában Oroszország megkezdte a közvetlen gázszállításokat a szakadár donyecki és luhanszki „népköztársaságok”-ba, miután Ukrajna megtagadta gázzal való ellátásukat. Az oroszok azonban a Naftohaztól várják, hogy ennek a költségeit fedezze. Az orosz–ukrán ellátási és tranzitviták választott bírósági ítéletekkel léphetnek előre.

Románia kivételével Ukrajna mindegyik közép- és kelet-európai szomszédja biztosítja a fizikai ellenirányú gázszállítást Ukrajnának. Szlovákia felől állnak

⁴⁷ 2014. június 16-án mind a Gazprom, mind a Naftohaz Ukrajini választott bírósághoz fordult. Az ukránok az árfelülvizsgálat (túlfizetés) mellett a reexport tilalma miatt tették ezt.

⁴⁸ 2014 októberében – még a 2014. október végi megállapodás előtt – a Naftohaz választott bírósághoz fordult a 2009 eleji orosz–ukrán tranzitszerződés felülvizsgálata és módosítása érdekében is.

rendelkezésre a legjelentősebb kapacitások, majd Magyarország és Lengyelország következik. Lengyelországból 2012-ben, Magyarországról 2013-ban, Szlovákiából pedig 2014-ben kezdődtek meg a szállítások Ukrajnába. Oroszország meglehetősen rossz szemmel nézi ezeket a folyamatokat.

Számos lehetőség merült fel Ukrajnában az orosz gáztól való függőség csökkentésére: 1. az ellenirányú gázszállítás Európából, 2. a szénre való áttérés mint szektorális diverzifikáció, 3. az energiahatékonyság növelése, 4. a közvetlen gázvásárlások megújítása Közép-Ázsiából, 5. a saját LNG-import és 6. a belföldi gáztermelés növelése. Míg az első három opciónak szerepe volt az Oroszországból importált gáz csökkentésében, az ukrán gazdaság rossz helyzete szintén tetten érhető a csökkenő ukrán gázfelhasználásban. A másik három lehetőség viszont számos akadályba ütközik. Mivel a tranzit szabadsága nem biztosított Oroszországon át, ezért nincs közvetlen hozzáférés a közép-ázsiai gázhoz. A közvetlen szállítások 2005 végén álltak le. Több oka van annak (beleértve a költségeket és az ukrán szabályozói környezetet), hogy egy ukrán LNG-terminál realitása is megkérdőjelezhető legyen (akárcsak egy fekete-tengeri, Ukrajnába vezető gázvezeték terve⁴⁹). A belföldi gáztermelés növelése pedig csak hosszú távon várható: a konvencionális *offshore* és nem konvencionális terveket az ukrán válság keresztülhúzta.

2.4. Örményország

Az örmény–iráni bartert leszámítva Örményország Oroszországtól importálja a gázt, jelenleg a 2014-től 2018-ig szóló ellátási szerződés alapján. A 2010-es években évi 400–500 millió köbméter iráni gázzal szemben évi 1,5–2 milliárd köbméteres orosz import állt. Az olcsó orosz gázért cserébe egyrészt a Gazprom fokozatosan az örmény gázszállító rendszert magában foglaló ArmRoszgazprom társaság kizárólagos tulajdonosa lett,⁵⁰ másrészt Örményország 2013-ban úgy döntött, hogy belép a belorusz–kazah–orosz vámunióba, ami a 30 százalékos orosz exportvám megszűnését jelentette.

Örményország 2009. május óta kap gázt Iránból az „áramért gázt” ügylet keretében. Az Irán–Örményország vezeték első szakaszát 2007 márciusában adták át, a második részét 2008 végén. A vezeték kapacitása korlátozott, ugyanis orosz hatásra a tervezettnél kisebb átmérőjű és így kapacitású vezetékét fektettek le. Ezzel az orosz fél meggátolta, hogy Örményország esetlegesen az iráni gáz tranzit-

⁴⁹ A Fehér Áramlat nevű vezetékterv egy korábbi verziója Grúzián és a Fekete-tengeren át szállított volna azeri és más kaszpi gázt Ukrajnába.

⁵⁰ Az ArmRoszgazprom neve ezt követően változott Gazprom Armenyijára.

országa legyen Európába Grúzián, a Fekete-tengeren és Ukrajnán át.⁵¹ Az Irán és Örményország közötti vezeték mintegy negyven kilométeres első szakasza még nincs orosz tulajdonban, az örmény államé, de a tervek szerint a Gazprom Arme-nyija megszerezheti, s akkor minden orosz ellenőrzés alatt lesz.⁵²

Az iráni gázimport emelésének ügye vissza-visszatérő kérdés. A barteren kívüli vásárlás minden bizonnyal drága lenne (drágább, mint az orosz gáz),⁵³ míg a rendelkezésre álló vezetékkapacitásokat illetően ellentmondásos nyilatkozatok jelentek meg.⁵⁴ 2015. őszi információk szerint viszont a barter keretében 2017-től növelnék az iráni gázimportot.⁵⁵

Az örmény–azeri politikai kapcsolatok miatt Azerbajdzsán természetesen nem jöhet szóba forrásdiverzifikációként. Jóllehet az azeri állami olajvállalat, a SOCAR 2013-ban jelezte, hogy ha Örményország megváltoztatja hozzáállását Hegyi-Karabah kérdésében, akkor megfontolják az Örményországba menő azeri gázexportot.⁵⁶ Örményország az Azerbajdzsánból Törökországba menő olaj- és gázvezetékek logikus tranzitútvonala lett volna Grúzia helyett, de az örmény–aze-ri kapcsolatok miatt ennek nem volt realitása.

2.5. Grúzia (és Dél-Oszétia)

Grúzia egyedüli gázimportforrása 2008 óta Azerbajdzsán, amelytől kedvező áron vásárol. Az addig Oroszország-függő Grúzia csak 2007-ben kezdett el gázt venni Azerbajdzsántól. 2007-től a Gazprom drasztikusan növelte a gázarat Grúziának és Azerbajdzsánnak. Ekkor Azerbajdzsán nemcsak beszüntette az orosz gázimportot, hanem a nehéz helyzetben kisegítette Grúziát is. Az azeri Sah Deniz gázmező fejlesztése és az Azerbajdzsánt Grúzián át Törökországgal összekötő Dél-Kaukázusi (Baku–Tbiliszi–Erzurum) gázvezeték döntő szerepet játszott az azeri gáz grú-ziai térnyerésében.⁵⁷

⁵¹ SOCOR 2006; *PressTV*, 2015. június 5.

⁵² *azatutyun.am*, 2015. június 3.; *EurasiaNet*, 2015. június 4.

⁵³ *azatutyun.am*, 2015. június 3.

⁵⁴ Az energetikáért felelős örmény miniszter egy interjúban azt közölte, hogy nem elégséges a vezetékkapacitás (*Lragir.am*, 2013. május 21.). Egy másik cikkben viszont az az állítás kapcsolódik a nevéhez, hogy a vezeték akár a teljes örmény gázfelhasználást fedezni tudná, és további kompreszorállomásokkal a kapacitás még bővíthető (*ARKA News Agency*, 2013. május 24.). Irán szerint Örményországban hiányzik a szükséges infrastruktúra, ezért nem tudják a két ország közötti összeköttetés kapacitását kihasználni (*PressTV*, 2015. október 4.).

⁵⁵ *azatutyun.am*, 2015. október 20.

⁵⁶ *Trend News Agency*, 2013. június 10.

⁵⁷ A Dél-Kaukázusi gázvezeték mellett továbbra is megy a régi vonalon azeri gáz Grúziába.

Grúzia csak a rajta át Örményországba menő orosz gáztranzit után kap gázt a Gazpromtól, amellyel nagyon jól jár.⁵⁸ A durván évi 2 milliárd köbméteres teljes grúz import körülbelül tizedét teszi ki az orosz tranzitgáz. Fontos szempont, hogy Grúziában nem sikerült a Gazpromnak tulajdonosi részesedést szereznie a szállítóvezetékben. A grúz–orosz politikai kapcsolatok pedig közismerten terheltek (rózsás forradalom, korábbi gazdasági embargó, 2008. augusztusi háború).

Forrásdiverzifikációt jelenleg elsősorban az az Oroszország jelenthetne, amelytől korábban Grúzia függött, illetve esetleg Irán jöhetne még szóba. 2015 őszén mindkét lehetőség napirendre került. 2013-ban szintén miniszteri szinten már felmerült Oroszország, mint diverzifikációs forrás, de akkor Miheil Szaakasvili grúz elnök ezt az opciót gyorsan el is vetette. A grúz energetikai minisztérium 2015 októberében arra hivatkozott, hogy a növekvő grúz gázfogyasztás miatt pótlólagos gázimportra lesz szükség, amire Azerbajdzsánból nincs lehetőség, a téli szezonban pedig Grúzia így is évtizedek óta importál áramot Oroszországból (ahol a partner az állami ellenőrzésű Inter RAO JeESz). Emellett a grúz magánvállalatok is vehetnének gázt Oroszországból.⁵⁹

Az amerikai hozzáállás miatt Irán nem jöhetett eddig számításba. 2015 őszén Washington azonnal figyelmeztette is Tbiliszit.⁶⁰ Iránból elvileg Örményországon és Azerbajdzsánon át érkezhette gáz valamilyen módon, de az örmény szállítóvezeték orosz tulajdonban vannak, és Moszkva nem fogja engedni, hogy iráni gázt tranzitáljanak. Az Irán és Azerbajdzsán közötti vezetéken Irán felé megy gáz (lásd a 3.1. fejezetet). Jóllehet Grúzia már jutott Azerbajdzsánon át iráni gázhoz: a 2006 eleji grúz gázválság során, miután robbanások történtek az Oroszországból Grúziába menő vezetéken az orosz oldalon.

2013-ban a grúz elnök Kazahsztánt és Türkmenisztánt említette diverzifikációs lehetőségként,⁶¹ de Grúziát – Európához hasonlóan – többek között infrastrukturális okok akadályozzák meg abban, hogy a Kaszpi-tenger keleti feléről gázhoz jusson.

Grúziával szemben a szakadár Dél-Oszétia a Gazprom vásárlója. A közvetlen gázvezeték Oroszország és Dél-Oszétia között 2009-től működik, a 2008. augusztusi orosz–grúz háborút követően építették meg.

⁵⁸ Grúzia az örmény tranzit 10 százalékának megfelelő mennyiséget vesz ki. A grúz szabályozó hatóság szerint jelentéktelen mennyiségben ellenirányú gázszállítás is van Örményországból (GN-ERC, 2015).

⁵⁹ *Civil Georgia*, 2015. október 15; *Reuters*, 2015. október 27.

⁶⁰ A tanulmány lezárását követően, 2016. január közepén részlegesen feloldották az Irán elleni nyugati gazdasági szankciókat.

⁶¹ *AzerNews*, 2013. május 7.

2.6. Kirgizisztán

Kirgizisztán gázimportfüggőségének komplexitását elsősorban az adja, hogy a kirgiz gázszállító rendszer két különálló részből áll. Az északi rész Kazahsztán felől, míg a déli terület Üzbegisztánból látható el. A függőségi/diverzifikációs viszonyokat bonyolítja, hogy aktuálisan milyen eredetű gáz érkezik Kirgizisztánba, és milyen társaságokkal szerződik a kirgiz importőr. 2014-ig északra kazah szerződéssel, délre pedig üzbéggel importáltak.

2007-ben Üzbegisztán, az akkori egyedüli szerződéses partner, drámaian emelte a gázárakat Kirgizisztánnak és Tádzsikisztánnak, majd 2010-ben a két vevő „európai formulás”, negyedévenként meghatározott árakon kezdett el vásárolni. 2012-ben azonban az árazásban változás történt: Tádzsikisztán 2012-ben a 2012 végi leállásig, Kirgizisztán pedig 2012 elejétől 2014 áprilisáig, ugyancsak a szállítások leállásáig, változatlan fix árakon vásárolt (Tádzsikisztán ezer köbméterenként 300 dollárért, Kirgizisztán 290 dollárért). A kazah szerződéssel hosszú szünet után csak 2011 októberében kezdődtek meg újra a szállítások Kirgizisztánba, az üzbég szerződésnél olcsóbban (2012 januárja és 2014 szeptembere között 224 dollárért⁶²), de feltehetően döntően üzbég eredetű gáz érkezett.⁶³

A 2014-es év azért volt fordulópont, mert a Gazprom megszerezte a gázimportért felelős, a kirgizisztáni szállító- és elosztóvezetékeket is magában foglaló KirgizgazProm társaságot, a kirgiz állami Kirgizgaz leányvállalatát.⁶⁴ Ez két fontos következménnyel járt. Egyrészt Üzbegisztán nyolc hónapra leállította a gázszállítást Kirgizisztánba, ezzel a déli terület – az északi és a déli rendszer közötti kapcsolatot híján – vezetékes gáz nélkül maradt, miközben Kirgizisztán éppen a Gazprom-ügylettől várt stabil és folyamatos gázellátást, amely Kirgizisztán részéről bizonyosan előfeltétel volt az Eurázsiai Gazdasági Unióhoz való csatlakozáskor is.⁶⁵

⁶² Egész pontosan óránként 30 ezer köbméterig 224 dollár, 30 ezer köbméter per óra felett 340 dollár (KENES 2014).

⁶³ A kazah energetikai miniszter 2011. szeptember végén – a 2011. októberi szállítások megkezdése előtt – azt mondta, üzbég gázt fognak szállítani (*Ragyio Azattik*, 2011. szeptember 29.). Egy 2011. decemberi forrás azonban arról szólt, hogy kizárólag a dél-kazahsztáni Amangeldi mezőről érkezik a gáz, mert az üzbég gázt nem lehet reexportálni (*The Times of Central Asia*, 2011. december 9.). 2012. novemberi hivatalos közlés szerint üzbég gáz és az Amangeldi mező gáza ment Kirgizisztánba (*AzerNews*, 2012. november 28.). Kazahsztán déli régióiban korábban csak az Amangeldi mező gáza állt rendelkezésre belföldről. Közben azonban fontos vezetékeprojekteket hajtottak végre Kazahsztánban, és a Gazprom döntő szerepet szerzett a kirgiz gázszektorban (lásd a 3.1. és 3.2.3. fejezeteket). Az IEA (2015) szerint 2013-ban Kazahsztánból 226, Üzbegisztánból 59, Oroszországból pedig 8 millió köbméter gáz érkezett Kirgizisztánba.

⁶⁴ Pontosabban az történt, hogy a Kirgizgaztól átkerültek a vonatkozó vagyoneszközök és jogok ebbe a cégbe. A KirgizgazProm új neve Gazprom Kirgizstan.

⁶⁵ PEYROUSE 2015; VOLOSHIN 2015.

Noha jogi oldalról az üzbég fél megtehetette, hogy leállítja a gázszállításokat: azzal a szerződéses klauzulával élhettek, amely a kirgiz partner tulajdonosi szerkezetének a megváltozása esetén alkalmazható. A múltban gázlezárás nemcsak azért történt meg, mert Kirgizisztán éppen adósságot halmozott fel, hanem például akkor is, ha több gáz kellett Üzbegisztánban az időjárás miatt vagy Dél-Kazahsztánban növekedett meg a gázfogyasztás. Jóllehet az üzbég gázellátás Dél-Kazahsztánban sem volt stabil.

A Gazprom kirgizisztáni pozíciószerzésének másik következménye az volt, hogy a Gazprom Kirgizisztán nem a kazah és üzbég partnerrel szerződött le, hanem a Gazprommal, illetve a Gazprom Schweizcel. A Gazprom Schweiz 2014 októbere óta látja el Észak-Kirgizisztánt, 2014. december vége óta pedig Dél-Kirgizisztánt. A Gazprom Schweiz azt állítja, hogy északra kazah, délre pedig üzbég gázt szállítanak.⁶⁶ A Gazprom Kirgizisztán igazgatójának 2015. novemberi közlése szerint a gázt a Gazpromtól kapják: északra Kazahsztánon keresztül tranzittal, délre Üzbegisztánon át.⁶⁷ A kirgiz energetikai és ipari minisztérium 2015 eleji tájékoztatója azt írja, hogy északra a Gazprom Schweizcel és a Gazprommal, délre pedig a Gazprom Schweizcel kötött szerződéssel érkezik a gáz.⁶⁸ A dél gázellátását biztosító 2014 végi szerződéskötéskor a Gazprom azt hangsúlyozta, hogy az ügyletet a Gazprom és az üzbég Uzbekneftegaz közötti megállapodás teszi lehetővé.⁶⁹ A kirgiz importgázárak az új helyzetben egységessé váltak: 165 dollárra csökkentek,⁷⁰ ami az Örményország által a Gazpromnak fizetett árral egyezik meg. Ennél csak Belarusz veszi olcsóbban a gázt az oroszoktól a posztsovjett nettó gázimportőrök közül. A kirgizisztáni kiszolgáltatottság enyhítésében fontos lenne az északi és déli területeket összekötő vezeték, amelyet a Gazprom a tervek szerint meg kíván valósítani.

A kirgiz forrádiverzifikációra nem sok esély mutatkozik. Bár 2012 áprilisában Irán azt állította, hogy Kirgizisztán és Tádzsikisztán kész Iránból gázt importálni,⁷¹ nem számítunk az ehhez tervezett – Iránból Afganisztánon keresztül Tádzsikisztánba, Kirgizisztánba és Kínába menő – gázvezeték megépülésére. Hiába készül el viszont Türkmenisztánból Kínába a Közép-Ázsia–Kína vezetékrendszer negyedik vonala, a Kazahsztánt elkerülő Türkmenisztán–Üzbegisztán–Tádzsikisztán–Kir-

⁶⁶ *Gazprom Germania*, 2015, 45.

⁶⁷ *Tazabek*, 2015. november 25. Egy 2014 végi médiaforrás orosz gázzal szól a Gazprom Kirgizisztán igazgatóját idézve (*Sputnik*, 2014. december 30.).

⁶⁸ *MEiPKR*, 2015.

⁶⁹ *Gazprom*, 2014. Médiabeszámolók szerint a Gazprom Schweiz a korábbi üzbég partnerrel, az UzTranszGazzal, az Uzbekneftegaz leányvállalatával szerződött le 2014 végén (*Fergana.Ru* 2014. december 30.; *Kabarlar.org* 2014. december 30.).

⁷⁰ A Gazprom Kirgizisztannak nem kell megfizetnie a 35 százalékos importvámot, különben a gáz ára 222,75 dollár lenne (KENES 2014).

⁷¹ *Kabar.kg* 2012. április 12.; *The Times of Central Asia*, 2012. április 30.

gizisztán–Kína gázvezeték, nem terveznek leágazásokat Kirgizisztánba és Tádzsikisztánba, kizárólag tranzitországok lesznek.

Kirgizisztánban és Tádzsikisztánban a vízenergia szerepének további növelése egy diverzifikációs opció. Tádzsikisztánban az áramtermelés eddig is kizárólag vízenergiára épült. Kirgizisztánban is közel kizárólagos szerepe van, 2013-ban 93 százalék volt a részesedése.⁷²

2.7. Tádzsikisztán

Tádzsikisztán Üzbegisztántól függött mielőtt Üzbegisztán 2012 végén befejezte a gázexportot Tádzsikisztánnak. Ezt megelőzően már 2012 januárjában és áprilisában is voltak leállások. Az előrefizetés és a növekvő gázárak következtében a tádzsik gázimport drasztikusan esett már 2012 előtt. Az üzbég fél az előrefizetéssel próbálta megakadályozni, hogy újabb adósságok halmozódjanak fel, amelyeket rendszerint csapelzárások követtek. Üzbegisztán és Tádzsikisztán között komoly vita van a tádzsikisztáni Rogun vízerőmű miatt is.

Tádzsikisztán érdeklődését fejezte ki az Iránból, Türkmenisztánból és Afganisztánból való import iránt,⁷³ ám hiányzik a szükséges vezetékes infrastruktúra. Tádzsikisztán nem tud Üzbegisztánon át türkmén gázhoz jutni, noha a *swap* mindig egy lehetőség, s – ahogy jeleztük – nincs napirenden a Közép-Ázsia–Kína gázvezeték tervezett negyedik vezetékszálán történő türkmén gázimport sem. A belföldi gáztermelés viszont egy további remény: 2013 júniusában a kínai China National Petroleum Corporation (CNPC) és a francia Total csatlakozott egy tádzsikisztáni projekthez.

3. NETTÓ GÁZEXPORTŐRÖK

Bár Oroszország a legnagyobb gázfogyasztó a posztszovjet térben, a nettó gázexportőrök közül Üzbegisztánban a legmagasabb a gáz aránya a primerenergia-felhasználásban. Türkmenisztán, Azerbajdzsán és Oroszország szintén erősen gázfüggők. A sorból csak Kazahsztán lóg ki, ahol a szénnek van vezető szerepe. A nettó gázexportőrök közül Oroszország mellett Türkmenisztán rendelkezik kiugróan magas bizonyított gázkészletekkel (2. táblázat).⁷⁴ A türkmén készletekkel kapcsolatban hosszú ideig komoly kétségek voltak, amelyek egy 2008-as auditot követően oszlottak el végérvényesen.

⁷² IEA, é. n. Az áramimport kérdésére itt nem térünk ki.

⁷³ PressTV, 2012. április 28.; *Afghanistan Today*, 2013. november 5.

⁷⁴ IEA, 2015, é. n.

2. táblázat. A posztszovjet nettó gázexportőrök gázmérlegeinek főbb jellemzői, 2013*

	Bizonyított készlet 2014 végén (Mrd m ³) ^a	Gáztermelés (M m ³) ^b	Gázfelhasználás (M m ³) ^b	Gázexport (M m ³) ^b	Gázimport (M m ³) ^b	Gáz/ TPES (%) ^c
Oroszország	49 896	685 423	483 285	211 867	8 197	54,1
Türkmenisztán	9 904	78 440	24 844	53 596	–	77,0
Üzbegisztán	1 608	59 630	46 130	13 500	–	87,5
Kazahsztán	1 918	32 952	24 115	10 209	5 154	31,2
Azerbajdzsán	1 291	18 298	10 743	7 308	–	65,2

* 2014-re csak előzetes adatokat ad meg az IEA, ezért használunk 2013-as számokat.

Forrás: ^a ENI (2015). ^b IEA (2015). ^c Saját számítások az IEA (é. n.) adatai alapján.

A fő piacok alapján a nettó gázexportőrök négy részre oszthatók: 1. Oroszország főként Európától függ; 2. Kazahsztán és Üzbegisztán Oroszországtól, bár Üzbegisztán éppen Kína-függésre áll át; 3. Türkmenisztán már Kínától függ; 4. Azerbajdzsán Törökországtól.

3.1. A nettó gázexportőrök és az importfüggőség

Sajátos jelenség bizonyos nettó gázexportőrök (import)függősége valamilyen módon más gázellátóktól vagy -szállítóktól. Nagyon különböző esetekről és megoldásokról van szó. Egyrészt vannak az exklávékkal rendelkező nettó gázexportőrök: Azerbajdzsán és Oroszország. Míg az azeri Nahicseván Iránnal való *swap* révén jut gázhoz (évi 300–400 millió köbméter nagyságban), addig egy másik exklávé, Kalinyingrád Belaruzszon és Litvánián keresztül tranzittal kap orosz gázt (évi bő 2 milliárd köbmétert). Kalinyingrád függősége megszűnne, ha megépülne az LNG-visszagázosító terminálja. Másrészt az exklávékhoz hasonlóan van Kazahsztán, amely szintén infrastrukturális örökség miatt függött eddig. Harmadrészt Oroszország – Kalinyingrád mellett – más szempontból is megemlíthető, hiszen a gázmérlege függ a külső gázforrástól.

Kazahsztánban a probléma forrása az, hogy a nagy mezők az ország északnyugati részén helyezkednek el, ami kedvezőtlen Kazahsztán északi és déli régióinak ellátásához (illetve a kínai exporthoz).⁷⁵ Ezt az anomáliát hosszú évekig vezetékfejlesztések nélkül a Gazprom részvételével működő kazah–orosz KazRoszGaz⁷⁶ vegyesvállalaton keresztül ügyletekkel hidalták át, a függőségtől való szabadulást

⁷⁵ STERN–BRADSHAW 2008, 261.

⁷⁶ A KazRoszGazt a Gazprom és a kazah KazMunajGaz 2002-ben hozta létre.

azonban a szükséges kazahsztáni vezetékek megépítése jelentette. A KazRoszGaz fő gázforrása a kazahsztáni Karacsaganak mező, amelynek a gázát az oroszországi orenburgi gázfeldolgozóban dolgozzák fel. A KazRoszGaz és a – Karacsaganak mezőt fejlesztő – Karachaganak Petroleum Operating B.V. (KPO) 2007-ben írt alá 15 évre szóló hosszú távú ellátási szerződést, amelyet 2015 júniusában 2038-ig hosszabbítottak meg. A szerződés évi közel 9 milliárd köbméterről szól. A feldolgozott gáz főként Kazahsztánba kerül vissza (reimport), a maradékot pedig exportálják. Kazahsztánban közvetlen értékesítéssel vagy *swap* keretében jut el a gáz a fogyasztókhhoz. A *swap* és az export esetében a Gazprom Schweiz az ügyletek kulcsszereplője.⁷⁷ A *swap*-ról a Gazprom, az üzbég Üzbeknefteygaz és a kazah KazMunajGaz között még 2006 decemberében született megállapodás. Az exportot illetően a KazRoszGaz 2007-ben a Gazprom Germaniával kötött 15 éves szerződést. A KazRoszGaz 2008 és 2013 között nagyjából évi 8 milliárd köbméter karacsaganaki gázt küldött az orenburgi feldolgozóba, 2014-ben 8,6 milliárd köbmétert. 2014-ben a kazah piacra 5,9 milliárd köbméter feldolgozott gáz jutott: a Nyugat-kazahsztáni *oblasztyba* 0,8 milliárd köbméter közvetlenül értékesítve, míg *swappal* az északi Kosztanaj *oblasztyba* 0,9 milliárd köbméter, a déli régiókba és Aktyubinszk *oblasztyba* pedig összesen 4,2 milliárd köbméter.⁷⁸

Korábban északra orosz, délre pedig üzbég gáz ment. Délen azonban a kazahsztáni vezetékfejlesztéseknek köszönhetően a helyzet változóban van. Két vezetékprojektről van szó. Egyrészt Kazahsztán nyugati és keleti felét, illetve az összes szállítóvezetékét össze kellett kapcsolni. Ennek érdekében épült meg a Bejneu–Bozoi–Simkent gázvezeték Kazahsztánban. A Bozoi–Simkent szakasz 2013-ban, a Bejneu–Bozoi pedig 2015-ben készült el. A vezeték kapacitása egyelőre korlátozott, végső soron évi 10 milliárd köbméter lesz.⁷⁹ A másik projekt a Kazahsztánon áthaladó Közép-Ázsia–Kína gázvezeték három párhuzamos szálának a megépítése volt (lásd a 3.2.1. fejezetet). Ezek közül a 2015 végén üzembe helyezett harmadik szál különösen fontos, mert annak majdan évi 25 milliárd köbméteres kapacitásából 5 milliárd köbméter Kazahsztáné: a kazah belső fogyasztáshoz és potenciálisan a kínai gázexporthoz. A Bozoi–Simkent vezeték szakasz révén kazah és orosz, a Közép-Ázsia–Kína gázvezetéken pedig türkmén (és üzbég) gáz juthatott a déli régiókba – a régi déli vezetékeken (vagyis az üzbegisztáni Buharai gázkörzetet az üzbég Taskenttel, a kirgiz Biskekkel és a kazah Almatival összekötő BGR–TBA vezetéken és az üzbég–kazah Gazli–Simkent vezetéken) menő üzbég gáz mellett, illetve helyett.⁸⁰ Korábban csak a dél-kazahsztáni Amangeldi mező gáza állt rendelkezésre belföldről délen Kazahsztánnak. A Bozoi–Simkent, majd a

⁷⁷ KazRoszGaz, é. n.

⁷⁸ KazTranszGaz, é. n.

⁷⁹ A későbbiekben évi 15 milliárd köbméterre bővítenék a kapacitást.

⁸⁰ KMG, 2015a; *Kommerszant*, 2015. március 24.; *Liter.kz*, 2015. július 28.

Bejneu–Bozoy szakasz – csatlakozva a Közép-Ázsia–Kína gázvezetékhez – azonban áttörést hozott. A kazah KazTranszGaz, a KazMunajGaz leányvállalata szerint az infrastrukturális fejlesztések révén 2015 végére megszűnt Kazahsztán függősége a gázimporttól.⁸¹ 2015. november végén a két új vezeték átadását követően a KazTranszGaz úgy nyilatkozott, hogy már egyáltalán nem importálnak üzbég gázt, csak kazahot használnak.⁸²

2015-ig Oroszország Türkmenisztánból, Üzbegisztánból, Kazahsztánból és Azerbajdzsánból vásárolt gázt. Papíron ez szinte teljes egészében reexportra ment, csak elhanyagolható mennyiséget használtak fel Oroszországban.⁸³ 2016 elejére a helyzet a következőképpen alakult: a kazah export stabil; az azeri 2015 folyamán azeri kérésre leállt; a türkmén és üzbég vásárlások drasztikus csökkenését követően 2016-tól nőhet az üzbég mennyiség, a türkmént viszont a Gazprom beszüntette, miközben 2014 októberében a Gazprom még azt állította, hogy mind az üzbég, mind a türkmén beszerzést a közeljövőben befejezi.⁸⁴

A gazdasági válság és az európai gázpiaci változások előtt a közép-ázsiai gázbeszerzésre a Gazpromnak egyrészt azért volt szüksége, hogy fenntartsa a gázmérlegét, másrészt pedig hogy monopolpozícióját is megőrizze, vagyis ne engedje a közép-ázsiai gázexport diverzifikációját. Ennek érdekében a Gazprom elfogadta, hogy növeli a közép-ázsiai beszerzési árakat (2009-től „európai áron” fogják értékesíteni a gázt Oroszországnak⁸⁵), továbbá az Oroszországba menő vezetékkapacitások bővítése (a Kaszpi-tenger menti gázvezeték) is tervben volt. A gáz-túlkínálat beköszöntével azonban a Gazpromnak nem volt szüksége olyan sok és drága közép-ázsiai gázra. Türkmenisztán lett az európai gázpiaci változások vesztese. A 2009. áprilisi türkmén vezetékrobbanást követően – bár a vezetéket közben helyrehozták – az oroszok egész évben nem újították meg a türkmén gázbeszerzést, ami óriási veszteséget okozott Türkmenisztánnak. A 2009-es év jó lecke volt Türkmenisztánnak, hogy komolyan vegye a diverzifikációt. Ezt követően 2010 októberében az Oroszországba menő vezetékkapacitások növelésének projektjét is befagyasztották. A kétezres évek elején Oroszország és Türkmenisztán hatalmas mennyiségekről állapodott meg. A 2003-ban aláírt, 25 évre szóló hosszú távú ellátási szerződés szerint 2009-től már évi 70–80 milliárd köbméter gázt vett volna át a Gazprom, ehhez azonban a meglévő vezetékkapacitások elégtelenek lettek volna. Míg Türkmenisztán 2009 előtt évi 40 milliárd köbméter felett értékesített a

⁸¹ *Kazinform*, 2015. november 20.; *Caravan.kz*, 2015. december 18.

⁸² *Kapital.kz*, 2015. november 30.

⁸³ *Gazprom*, 2015, 59. Természetesen lehetetlen az Oroszországból és Közép-Ázsiából, illetve Azerbajdzsánból származó gázmolekulákat egymástól különválasztani.

⁸⁴ *Vedomosztyi*, 2014. október 16.

⁸⁵ *Gazprom*, 2008. Az európai orosz *netback*árokhoz lettek igazítva a közép-ázsiai árak (PIRANI 2014, 360).

Gazpromnak, addig 2009 és 2014 között már csak évi 11 milliárd köbméter körüli mennyiséget, amelyet a Gazprom 2015-ben 4 milliárd köbméterre tervezett csökkenteni.⁸⁶ A szerződésben a minimum éves mennyiség (a *take or pay*) 11 milliárd köbméter, de a felek megegyeztek abban, hogy azt mérséklik.⁸⁷ Türkmenisztán ugyanazt a stratégiát választotta, mint a Gazprom: inkább kevesebb gázt adott el, de azt magasabb áron.⁸⁸ A Gazprom azonban 2015 elejétől nem fizette ki a türkmén adósságot. A sikertelen árfeülvizsgálatot követően gyakorlatilag az orosz fél egyoldalúan döntött arról, hogy milyen árat fizet.⁸⁹ A Gazprom türkménisztáni helyzete nagyon hasonlít az ukrainaihoz, csak a szerepek fordítottak: 2014 júniusában az ukránok fordultak választott bírósághoz árfeülvizsgálat érdekében, 2015 júniusában pedig a Gazprom tette ugyanezt a türkmén gázárakkal kapcsolatban. A Gazpromnak ugyanott kell érvelnie egyszerre az árfeülvizsgálat ellen és mellett.

Az üzbég gázértékesítések a Gazprom-csoport felé 2008 után előbb jelentősen nőttek, majd visszaestek: a 2009-es 15 milliárd köbméter feletti szintről 2014-ben 4,5 milliárd köbméterre, amely a tervek szerint 2015-ben mindössze 1 milliárd köbméterre csökkenhetett.⁹⁰ A 2016-os orosz célszám viszont már 3,1 milliárd köbméter.⁹¹ Az üzbég gázvásárlások 2015-ben a 2013-tól 2015-ig szóló szerződés alapján történtek.

Azerbajdzsánnal annak ellenére bővítette a Gazprom 2010-től a beszerzési portfólióját, hogy tudhatta: a 2009 előtti időszakkal szemben jó ideig a közép-ázsiai gázra is csak korlátozottan lesz szüksége. Bár Oroszország számára jelentős eredmény, hogy hozzáfért az azeri gázhoz, csak nagyon kis mennyiségről van szó. Nem sikerült több azeri gázt felvásárolni, s ezzel megakadályozni Azerbajdzsán európai törekvéseit. Ehhez ugyanis az azeri Sah Deniz mező fejlesztésének második fázisából (Sah Deniz-2) majdan érkező gázt kellett volna megszerezni (lásd a 3.2.4. fejezetet). Az azeri SOCAR exportja Oroszországba a korábbi évi 1,5 milliárd köbméter körüli szintről minimálisra esett 2014-ben, majd 2015-ben le is állt a növekvő azeri belső fogyasztás miatt.⁹² Sőt, az azeri AzMeCo metanolgyártó társaság 2015 szeptemberében évi 2 milliárd köbméter gáz importjára írt alá kö-

⁸⁶ *Russia & CIS Oil and Gas Weekly*, 2015. 4. (1169.) sz., január 29. – február 4., 5. Egy médiabe-számoló szerint végül 3,1 milliárd köbméter lett (*TASZSZ*, 2016. január 4.).

⁸⁷ *RBK*, 2015. július 8.

⁸⁸ A Gazprom azután rájött, hogy kénytelen árkedvezményeket adni vevőinek. Vesztett is már árügyben választott bíróságon.

⁸⁹ *Kommerszant*, 2015. november 20.

⁹⁰ *Vedomosztyi*, 2015. július 9.

⁹¹ *TASZSZ*, 2016. január 4.

⁹² *Natural Gas Europe*, 2015. július 9. Médiainformációk szerint a szerződés megengedi, hogy bármikor felfüggeszék és újraindítsák a szállításokat (*Trend News Agency*, 2015. szeptember 21.).

zéptávú szerződést a Gazprommal, de nem sokkal később, 2015 októberében az AzMeCo a gázszállítások felfüggesztését kérte a kedvezőtlen metanolárak miatt.⁹³

3.2. A nettó gázexportőrök és az exportfüggőség

3.2.1. Türkmenisztán

Türkmenisztán sikeresen diverzifikált Oroszországtól. Az első diverzifikációs eredmény még Irán volt a kilencvenes években, majd Kína következett a kétezres évek végén. Eddig összesen három különböző vezetékét építettek Türkmenisztán és Irán között: az elsőt 1997-ben, a másodikat 2000-ben, a harmadikat pedig 2010-ben üzemelték be. Az iráni kapcsolat azonban nem problémamentes. 2007/2008 fordulóján a türkmén–iráni gázvita egészen Görögországig gyűrűzött.⁹⁴

A nagy áttörés a piacdiverzifikációban Kína, ahova Türkmenisztánnak évi 65 milliárd köbméter gázra van hosszú távú ellátási szerződése. Az exporthoz a majd összesen évi 80 milliárd köbméter kapacitású Közép-Ázsia–Kína vezetékrendszer hozták létre. Eddig három párhuzamos vezetékzálból áll a Türkmenisztán–Üzbegisztán–Kazahsztán–Kína vonalon, együttes kapacitásuk évi 55 milliárd köbméter lesz. Az első („A”) és a második („B”) szál kapacitása évi 15-15 milliárd köbméter, ezekhez jön még a harmadik („C”) szál majdan évi 25 milliárd köbmétere. A Kazahsztánt elkerülő, évi 25 milliárd köbméter kapacitású negyedik („D”) szál építése még tart. A gázszállítások 2009 végén indultak meg Kínába. 2014-ben Türkmenisztán csaknem 25 milliárd köbméter gázt exportált, a 65 milliárd köbméteres szintet 2021-re érnék el.⁹⁵ Türkmenisztán mellett Üzbegisztánból, Kazahsztánból és Mianmarból vannak vezetékes gázszállítások Kínába. 2014-ben a teljes kínai gázimport 54 százalékát tette ki a vezetékes import (amelynek 81 százaléka volt türkmén), míg a többi cseppfolyósított formában érkezett. Türkmenisztán a teljes kínai gázimport durván 43 százalékát biztosította 2014-ben (2012-ben még a kínai gázimport több mint felét).⁹⁶

Türkmenisztán nem szeretné, hogy a korábbi Oroszország-függést követően szinte teljesen Kínától függjön, miközben nemcsak az orosz export jövője bizonytalan, hanem hosszú távon potenciálisan az iránié is.⁹⁷ Bár Iránon és Kínán kívül

⁹³ *Trend News Agenci*, 2015. szeptember 11., október 21.

⁹⁴ Az iráni export nagysága nagyon különböző volt az elmúlt években: évi 4 és 11 milliárd között mozgott a különféle statisztikák (IEA, BP) szerint.

⁹⁵ *Turkmenistan.ru*, 2014. május 9.; *Trend News Agency*, 2015. május 8.

⁹⁶ *Interfax*, 2014. január 22.; *Platts*, 2014. január 22., március 18., 2015. január 26.

⁹⁷ *Trend News Agency*, 2015. november 10.

további két türkmén diverzifikációs terv létezik, ezek számos bizonytalansági és kockázati tényezővel küzdenek. Az európai exporthoz meg kellene végre építeni a türkmén–azeri transzkaszi vezetékét. Miközben Oroszország és Irán ellenzi a projektet, e két országon keresztül európai szállítások nem tekinthetők opciónak. Oroszországon át nem biztosított a tranzit szabadsága, Iránban pedig nincs is meg a szükséges infrastruktúra. 2015 végén viszont átadták az évi 30 milliárd köbméter kapacitású Kelet–Nyugat gázvezetékét Türkmenisztánban, amely a transzkaszi vezeték tervezett türkménisztáni kiindulópontját (s egyben az Oroszországba menő jelenlegi és ehhez hajdan tervezett Kaszpi-tenger menti gázvezeték, valamint az első türkmén–iráni gázvezeték kiindulópontját) köti össze Türkmenisztán délkeleti felének legnagyobb gázmezőivel. Ez háttérrel adhat egy európai projektnek. Jóllehet a vezeték a nyugati mezőkről délkelet felé is vihet majd gázt. Innen indulna India felé az évi 33 milliárd köbméter kapacitású transzafgán vezeték (*Turkmenistan–Afghanistan–Pakistan–India Pipeline, TAPI*). Bár a türkmén szakasz építését hivatalosan 2015 decemberében elkezdték, nincs ok az optimizmusra. A projektnek nemcsak biztonságpolitikai problémákkal kell szembenéznie (az afganisztáni és pakisztáni helyzettel, valamint a pakisztáni–indiai kapcsolatokkal), hanem a hatalmas költségvetés finanszírozását is meg kell oldania. Ráadásul hiába vannak óriási gázkészletek Türkmenisztánban, a diverzifikációs tervekhez a kitermelést is biztosítani kell.

3.2.2. Üzbegisztán

Az üzbég gáztermelés jelentős részét maga Üzbegisztán használja fel. A gáznak az áram- és hőtermelésben döntő a szerepe. A gázellátottság is nagyon magas, jóval magasabb, mint Oroszországban. Ám miközben Üzbegisztán nettó gázexportőr, a téli időszakban gázhiány van az országban. 2015 őszére már komoly energiaválságig jutottak: gázból, áramból és meleg vízből is hiány volt.⁹⁸ Ezért az orosz gázvásárlások csökkentése ebből a szempontból elvileg pozitívan értékelhető. A gyakorlatban viszont egyrészt a szükséges vezetékek sok helyen rossz állapotban vannak, így a nyomást nem lehet növelni a belföldi ellátás érdekében, másrészt eközben a kínai export nő.⁹⁹

A közelmúltban többször is kétségek merültek fel azzal kapcsolatban, hogy Üzbegisztán teljesíteni tudja-e szerződéses exportkötelezettségeit. Az üzbég export 2014-ig döntően a Gazpromnak ment. Az évi 10 milliárd köbméteres szerződéssel 2012-ben indult meg az üzbég gázexport Kínába. Az orosz vásárlások drasztikus

⁹⁸ *Regnum.ru*, 2015. október 24.; *Silk Road Reporters*, 2015. november 17.

⁹⁹ *ozodlik.org*, 2015. február 5.

esésével¹⁰⁰ 2015-ben Kína lett Üzbegisztán legnagyobb gázpiaca annak ellenére, hogy a Kínába irányuló export is nagyon jelentősen csökkent 2015-ben 2014-hez képest.¹⁰¹

3.2.3. Kazahsztán

A kazah statisztikai adatok kezelése a legnehezebb – a Gazprom-csoporton keresztüli ügyletek miatt. Az egyik oldalon Kazahsztán eddig durván évi 12 milliárd köbméter gázt adott el a Gazprom-csoportnak, a másik oldalon pedig a Gazprom-csoport növekvő mennyiségű gázt értékesített Kazahsztánban (2014-ben 5,1 milliárd köbmétert),¹⁰² és 2014 óta minimális mértékben, de jelen van már Kirgizisztánban is. A Gazprom-csoporton kívüli ügylet: a kazah gázexport Kínába. Papíron(!) a kazah gáz célországai a kazah vámstatisztikák szerint 2013-ban és 2014-ben Ukrajna, Svájc, Kína, Kirgizisztán és Lengyelország voltak – ha nem számítjuk bele a vámuniós országokat.¹⁰³

Kazahsztánból nagyon kis tételben megy kazah gáz Kínába. A kínai gázexport nem a Közép-Ázsia–Kína gázvezetéken folyik, hanem a kínai *Xinjiang Guanghui* társaság kezében lévő vezetéken, amelyen e cég a kazahsztáni termelésének egy részét importálja Kínába.¹⁰⁴ Ez egy kis kapacitású rövid vezeték a Kelet-kazahsztáni *oblasztyból*, amelyet hivatalosan 2013 júniusában helyeztek üzembe.¹⁰⁵ Bár a Bej-neu–Bozoy–Simkent gázvezeték és a Közép-Ázsia–Kína gázvezeték harmadik szála megnyitotta Kazahsztán előtt a mennyiségi kínai export lehetőségét, mindkét

¹⁰⁰ Arról nincs információ, hogy a Gazprom-csoport 2015-ös 1 milliárd köbméteres üzbegisztáni gázbeszerzése magában foglalja-e a *swap* is. (Feltételezésünk szerint igen.)

¹⁰¹ *Natural Gas Europe*, 2015. december 30.

¹⁰² Értelmezésünk szerint ide a *swap* értendő (lásd a 3.1. fejezetet).

¹⁰³ *365info.kz*, 2014. július 16.; *Kapital.kz*, 2015. február 2. Kirgizisztán csak 2015-ben lett tagja a vámunióknak. 2014-ben a 12 milliárd köbméteres kazah exportból 8,2 milliárd köbméter ment Ukrajnába, 3 milliárd köbméter Svájcba, 425,4 millió köbméter Kínába, 210,6 millió köbméter Kirgizisztánba és 195,9 millió köbméter Lengyelországba (*Kapital.kz*, 2015. február 2.). A kazah energetikai minisztérium szerint viszont 2014-ben 11,1 milliárd köbméterre rúgott a kazah export, beleértve a *swap* is a maga 5 milliárd köbméterével (*EnergoNews.kz*, 2015. április 22.; *Minyisiztyersztvo Enyergetyiki Reszpubliki Kazahsztan*, é. n.). Az IEA, 2015 2014-re csak előzetes adatokat ad meg. Az IEA szerint 2013-ban a 10,2 milliárd köbméteres exportból Oroszországba 8,2 milliárd köbméter, Szerbiába 729 millió köbméter, Tádzsikisztánba 306 millió köbméter, Kirgizisztánba 226 millió köbméter, Horvátországba pedig 176 millió köbméter kazah gáz irányult. A maradékra nincs ország-bontás. A tádzsik adat problémás, ahogy erre már utaltunk az 1. táblázathoz írt (4) megjegyzésben. Az IEA, 2015 szerint a kazah import 5,2 milliárd köbméterre rúgott 2013-ban: Oroszországból 1,7, Türkmenisztánból 1,3, Üzbegisztánból pedig 2,2 milliárd köbméter gáz érkezett.

¹⁰⁴ *Platts*, 2013. november 25., 2014. november 24., 2015. március 25.

¹⁰⁵ *Interfax*, 2014. január 22.; *Zsenmin Zsipao*, 2014. április 4.

vezeték csak 2017-ben éri el a tervezett kapacitást (a rendre évi 10 és 25 milliárd köbmétert), s csak a „felesleg” mehet Kínába. A prioritás a belföldi gázfelhasználás. A déli régiókban ugyanis nagyon gyorsan nő a gázfogyasztás. Üzbegisztánhoz hasonlóan Kazahsztánban sincsenek európai exporttervek.¹⁰⁶

3.2.4. Azerbajdzsán

Azerbajdzsán fő piaca Törökország, de exportál gázt Grúziába és Oroszországba is. Törökország a Gazprom második legnagyobb vevője, amelynek ráadásul növekszik a gázkereslete. A Gazprom Törökországon túli európai piacai közül az azeri gáz eddig Görögorszáig jutott el, ahova Törökország egy kisebb mennyiséget reexportál az azeri Sah Deniz gázmező fejlesztésének első fázisából (Sah Deniz–1) vásárolt gázból. A Sah Deniz–2-nek köszönhetően 2020-ra az azeri gáz közvetlenül is eléri majd Európát. Ehhez kibővítik a Dél-kaukázusi (Azerbajdzsán–Grúzia–Törökország) gázvezetékét, valamint vezeték építenek Törökországon keresztül (*Trans Anatolian Gas Pipeline, Tanap*) és Törökország nyugati határától Görögországon és Albánián át Dél-Olaszországba (*Trans Adriatic Pipeline, TAP*). Ez utóbbi vezetékprojekt 2013 júniusában győzedelmeskedett a Nabucco West terve felett. Összesen kilenc vállalat kapott lehetőséget, hogy gázt vásároljon a Sah Deniz–2-ből. Az ár kritikus kérdés. Míg az egyik vevő, a német E.ON azt közölte, hogy az európai gázpiaci helyzetet tükröző feltételekkel vásárolnak majd, addig a Sah Deniz projektjében részt vevő azeri SOCAR szerint az árformula nem lesz tisztán *hub*alapú, hanem az olajárakhoz is kapcsolódik.¹⁰⁷ Egy másik vásárló, a francia Engie (korábban GDF Suez) szerződéséről viszont kiderült, hogy a gázárak nem az olajtermékekárakhoz, hanem a nyugat-európai gázpiaci árakhoz kötöttek lesznek.¹⁰⁸

Más európai projekttel egyelőre nem számolhatunk. Az AGRI LNG, vagyis az Azerbajdzsán–Grúzia–Románia–Magyarország összeköttetés terve, amelynek keretében Grúziában egy cseppfolyósító, Romániában pedig egy visszagázosító létesítményt építettek volna, aligha valósul meg belátható időn belül. A projektben részt vevő SOCAR is elismerte még 2013-ban, hogy a projekt valószínűsége lecsökkent.¹⁰⁹ Egyrészt Azerbajdzsán Törökországot preferálja tranzitútvonalként.¹¹⁰ Másrészt egyelőre gázforrás sincs: az AGRI LNG nem a Sah Deniz gázára

¹⁰⁶ Kazahsztán már nem csak a térség vezető gáztranzitországa. A Kazahsztánon keresztül tranzit nagysága 2014-ben már jóval meghaladta az Ukrajnán átmenőt. 2012-ben és 2013-ban még hasonló mennyiségben tranzitált a két ország (*Naftogaz of Ukraine*, é. n.; KMG, 2015b).

¹⁰⁷ *Interfax*, 2013. szeptember 20.

¹⁰⁸ *Bloomberg*, 2014. április 11.

¹⁰⁹ *ABC.az*, 2013. február 12.

¹¹⁰ Ahogyan már jeleztük, papíron létezik egy csővezetékes projekt is a Fekete-tengeren át Romániába: a Fehér Áramlat.

épült volna. Azerbajdzsán, illetve a keleti kaszpi térség számára a 2020-as években lehetne egy diverzifikációs projekt.¹¹¹

Egy további piacdiverzifikációs lehetőség a meglévő *swap* mellett az iráni export lenne. Miközben azonban arról van szó, hogy Irán emelné az Örményországba menő gázexportot és Grúziába is exportálna (lásd a 2.4. és a 2.5 fejezetet), addig Irán tárgyalásokat folytat az Azerbajdzsánból jövő gázimport növeléséről is.¹¹²

3.2.5. Oroszország

Oroszország a piacdiverzifikációs célok ellenére Európában és a FÁK-ban ragadt. A keleti irányú és az amerikai export már a szovjet időszakban cél volt, a Gazprom azonban csak 2005-ben kezdte el a tapasztalatgyűjtést az LNG-piacon: a nem saját kitermelésű és cseppfolyósítási gázzal való kereskedését. Az egyetlen oroszországi eredmény máig a termelésmegosztási projekt keretében működő Szahalin-2 projekt LNG-exportja az orosz távol-keleti Szahalinról. A Gazprom állami segítséggel szállt be az addig a Shell által vezetett projektbe: a 2006. decemberi egyezséget követően 2007 áprilisában szerzett ellenőrzést.¹¹³ Az LNG-export 2009-ben kezdődött. A két cseppfolyósító egységből (*LNG train*) álló létesítmény tervezett kapacitása összesen évi 9,6 millió tonna volt, de már jó ideje e fölött működik. Hosszú idő óta beszélnek egy harmadik és egy negyedik cseppfolyósító egység megvalósításának lehetőségéről is. Végül 2015 júniusában írtak alá egy egyezményt a harmadik egységgel való bővítésről. A Szahalin-2 LNG-jének fő piaca Japán (2014-ben 80 százalékos részesedéssel), amelyet Dél-Korea (18%) követ. A maradékon Kína, Tajvan és Thaiföld osztozott 2014-ben.¹¹⁴ A Gazprom 2014-ben összesen 3,35 millió tonna (4,47 milliárd köbméter) LNG-t értékesített a világon, ennek durván a harmada származott a Szahalin-2-ből.¹¹⁵

3.2.5.1. Orosz vezetékességexport-tervek

Kína. A fő orosz piacdiverzifikációs cél jelenleg a Kínába menő vezetékesség export megvalósítása. A Gazprom közel egy évtizedig nem tudott megállapodni Kínával: a 2006. márciusi jegyzőkönyv szerint már 2011-ben meg kellett volna kezdődnie a gázszállításoknak, de csak 2014 májusában született meg a szükséges hosszú távú

¹¹¹ *Natural Gas Europe*, 2013. április 22.

¹¹² *Reuters*, 2014. június 25.

¹¹³ További két japán partner van még a projektben.

¹¹⁴ *Sakhalin Energy*, 2015.

¹¹⁵ *Gazprom*, 2015.

ellátási szerződés (évi 38 milliárd köbméter gázra). A Gazpromtól független keleti vezetékes export meghiúsulásában a Gazpromnak és az orosz államnak döntő szerepe volt. A Gazprom az elmúlt évtizedben sikeresen gátolta meg a Szahalin-1 termelésmegosztási projekt kínai csővezetékes törekvéseit,¹¹⁶ pedig a Szahalin-1-re nem vonatkozik a Gazprom kizárólagos exportjoga.¹¹⁷ A kormány által 2007-ben elfogadott keleti gázprogram jól illeszkedett a Gazprom keleti stratégiájához, amelynek egyik fő eleme az egycsatornás keleti gázexport.¹¹⁸

A keleti vezetékes tervek sikertelensége miatt az orosz piacdiverzifikációban a prioritást egy időre az LNG kapta meg, utat nyitva ezzel bizonyos Gazpromon kívülieknek is, hogy előrelépjenek terveikkel. A 2014. májusi kínai ellátási szerződés azonban változást hozott.

Az orosz vezetékes gázexporthoz alapvetően két irány merült fel: a keleti és a nyugati (az orosz–kínai határt Mongóliától keletre, illetve nyugatra átlépő változatok). Az oroszok a nyugati irányból való exportot preferálták, ez azonban egy ideig lekerült a napirendről, mert úgy tűnt, Kínának nincs szüksége ezen a nyomvonalon orosz gázra: onnan ugyanis közép-ázsiai gáz érkezik. Végül a keleti irányon keresztüli szállításokról egyeztek meg, de a nyugatira is született egy keretegyezmény 2014 novemberében (évi 30 milliárd köbméter gázról lenne szó), ami csak egy első, de fontos lépés volt.

A keleti irányú exporthoz szükséges, Jakutföldről és Irkutszk megyéből Habarovszkon át Vlagyivosztokig futó vezetékrendszer neve ma Szibéria ereje (oroszul *Szila Szibiri*, angolul *Power of Siberia*).¹¹⁹ A nyugati irány az Altaj vezetéken (új neve: Szibéria ereje-2) keresztül valósulna meg. A Szibéria erejének első fázisában a Jakutföld–Habarovszk–Vlagyivosztok gázvezeték készül el, míg a második fázisban Irkutszk megyét is bekapcsolják. A végső beruházási döntést a Jakutföld–Habarovszk–Vlagyivosztok gázvezetékre már 2012-ben meghozták, de nyilvánvaló volt, hogy a Kínával való hosszú távú gázellátási szerződés híján nem fogják megépíteni. A vezeték építése 2014 szeptemberében kezdődött el Oroszországban, míg Kínában hivatalosan 2015 júniusában.

A 2014. májusi ellátási szerződés aláírásában minden bizonnyal az ukrajnai válság is szerepet játszott.¹²⁰ Csakhogy nem sokkal később az olajárak drasztikus esésbe kezdtek, a szerződésben a gázárak pedig az olajárakhoz vannak kötve. Az is előfor-

¹¹⁶ De nem sikerült a Szahalin-1 gázát felvásárolnia.

¹¹⁷ A Szahalin-1 operátora az amerikai ExxonMobil orosz leányvállalata. A projektben japán és indiai partnerek mellett az orosz Rosznyefty is részt vesz leányvállalatai révén.

¹¹⁸ Tudni kell, hogy a Gazprom 2007 előtt nem játszott szerepet a keleti kutatás-termelésben és vezetéképítésben (WEINER 2010).

¹¹⁹ A tervek szerint a Rosznyefty és más Gazpromon kívüli termelők a Szibéria erejéhez a projekt második fázisában (2020–2025) férhetnek hozzá (RIA *Novosztyi*, 2015. február 20.).

¹²⁰ PAIK 2014.

dulhat, hogy újra kell tárgyalni a szerződést.¹²¹ Komoly aggályok merültek fel a projekt megtérülésével kapcsolatban, de az oroszok kitartanak amellett, hogy a projekt nem lesz veszteséges az állam által biztosított kedvezményeknek köszönhetően.

A nyugati iránynál a forrás az európai exporthoz felhasznált Nyugat-Szibéria lenne, vagyis a Gazprom *swing* gázellátó lehetne Európa és Ázsia között.¹²² A keleti irány esetén más a helyzet: Európa és Kína különböző mezőkről lennének ellátva, vagyis nincs lehetőség arbitrázsra az európai és az ázsiai piacok között.¹²³ A nyugati irányról való megegyezés ellen szól azonban többek között az is, hogy a kínai gázigény most sokkal alacsonyabbnak tűnik, mint ahogyan azt korábban gondolták.¹²⁴

Dél-Korea. Pesszimista kép rajzolódik ki az Oroszországból Dél-Koreába menő gázvezeték terve körül, legyen szó egy Észak-Koreán keresztül vezetékről vagy egy orosz–dél-koreai közvetlen tengeriről. A transzkoreai vezetéknek nagyon komoly politikai kockázatai vannak, míg a tengeri vezetéknél technikai kihívásokkal kellene szembenézni. 2011 nyarán–őszén reménykeltően alakultak az észak-koreai–orosz kapcsolatok, de nem sokkal rá változás következett be az észak-koreai vezetésben. Ennek ellenére azóta nemegyszer napirendre került a régóta húzódozó kérdés, de előrelépés nem várható. Az Oroszországból Kínába menő keleti irányú gázexport megvalósítása elvileg egy további lehetőséget is tartogat a dél-koreai orosz gázexporthoz: egy tengeri vezetéket lehetne kiépíteni a kínai Santung (*Shandong*) tartománybeli Weihai és a dél-koreai Kjonggi (*Gyeonggi*) tartománybeli Incshon (*Incheon*) között.¹²⁵

Japán. Nem új keletű terv a Szahalinról Japánba irányuló vezetékes export. Bár a fukusimai eseményeket követően megerősödött a japán érdeklődés egy ilyen projekt iránt, annak megvalósítása továbbra sincs napirenden. A Szahalin-1 projektből Japánba menő vezetékes szállítások érdekében az ezredfordulón készült egy megvalósíthatósági tanulmány, amely szerint a terv technikailag és gazdaságilag is életképes. A projektből azonban a japán áramszolgáltató társaságok miatt nem lett semmi: nem állt érdekükben a szahalini vezetékes gáz előtt megnyitni a piacot. Nem volt meg Japánban a szükséges belföldi csővezeték-hálózat sem, miközben számos LNG-t fogadó terminál épült az elmúlt évtizedekben. A szolgáltatók érdektelensége mellett a drága földár és a bonyolult szabályozás is akadályozta a belföldi vezeték-hálózat kiépítését.¹²⁶ A projektnek nem a Kuril-szigetek miatti orosz–japán vita volt a fő akadálya.

¹²¹ *New York Times*, 2015. szeptember 3.

¹²² PAIK 2015.

¹²³ *Natural Gas Europe*, 2012. december 3. Ebben az esetben nincs verseny az európai és ázsiai piacok között, nem lehetne a vezetékes exportot átirányítani.

¹²⁴ *New York Times*, 2015. szeptember 3.

¹²⁵ *Nikkei Asian Review*, 2014. június 4.; PAIK 2015, 36.

¹²⁶ PAIK 2008, 37.

3.2.5.2. Orosz LNG-exporttervek

A Gazprom hosszú ideig meglehetősen ambiciózusan állt az orosz LNG-export jövőjéhez. Különösen nagy észak-amerikai tervei voltak, amelyeket azonban az amerikai palagáz-forradalom teljesen keresztülhúzott. A kétezres évek óta számos LNG-terv merült fel Oroszországban. Ezek közül jelenleg öt tervet, illetve projektet érdemes megemlíteni: hármát Oroszország európai feléről, illetve az ahhoz közeli Északnyugat-Szibériából, kettőt pedig az orosz távol-keleti térségből. Az előbbiekhöz tartoznak: 1. az első számú oroszországi független gáztermelő, a Novatek által vezetett Jamal LNG a Jamal-félszigeten;¹²⁷ 2. a Gazpromtól ugyancsak független Alltech-csoport (Alltek) terve, a Pecsora LNG a Nyenyec Autonóm Közetben; és 3. a Balti LNG, amely a Gazprom terve a Finn-öbölben. Az ázsiai projektek: 1. a Gazprom részéről a Vlagyivosztojk LNG; továbbá 2. a Rosznyefty és az ExxonMobil közös kezdeményezése, a Távol-keleti LNG (vagy Szahalin-1 LNG¹²⁸).¹²⁹ Az utóbbi projekt helye csak 2015 végén tisztázódott. Mivel a Szahalinon a Gazprom eddig nem engedte a transzszahalini vezetékhez való hozzáférést, azt fontolgatták hogy az a kontinensen épülne fel. Végül mégis a Szahalinon lesz a Szahalin-2 LNG-terminálja mellett, de inkább saját vezetéket építenek, noha a bíróság utoljára úgy döntött, hogy a szabad kapacitásokhoz hozzáférést kell biztosítani, ez azonban nem elégséges az LNG-projekthez.¹³⁰ A Távol-keleti LNG-n kívül a Jamal LNG-nél vannak még külföldi tulajdonosok is: a francia Total (20%), valamint két kínai szereplő, az állami CNPC olajtársaság (20%) és az ugyancsak állami Selyemút Alap (*Silk Road Fund, SRF*; 9,9%) személyében. A Gazprom is kénytelen lenne bevonni külföldi stratégiai partnereket projektjeibe. A Balti LNG-be eddig a Shell, japán társaságok konzorciuma és kuvaiti társaságok merültek fel médiabeszámolók szerint.¹³¹ A Gazprom a kuvaiti szereplőket a Balti LNG mellett a Szahalin-2 bővítésébe is invitálta.¹³² A Vlagyivosztojk LNG-nél korábban japán partnerekről volt szó, majd a hosszú távú orosz-kínai vezetékes gázellátási szer-

¹²⁷ Egy következő cseppfolyósító (a Gidan LNG) is tervben van a Gidan-félsziget gázforrására alapozva: vagy a Jamal LNG mellett a Jamalon, vagy egy úszó LNG-létesítmény formájában a Gidan-félszigeten (TASZSZ, 2015. november 9.).

¹²⁸ A Rosznyefty szerint ugyanazok a partnerek, mint a Szahalin-1 projektjében (RT, 2014. szeptember 23.).

¹²⁹ A Szahalin-2 kapacitásbővítésének tervéről már szóltunk. A Jamal LNG tervezett kapacitása évi 16,5 millió tonna, a Pecsora LNG-jé évi 4 vagy 8 millió tonna, a Balti LNG-jé évi 10 millió tonna (15 millió tonnára való bővítés lehetőségével), a Vlagyivosztojk LNG-jé évi 15 millió tonna, a Távol-keleti LNG-jé pedig évi 5 millió tonna.

¹³⁰ Reuters, 2015. május 28.; *Kommerszant*, 2015. december 13., 25.

¹³¹ Reuters, 2015. szeptember 7.

¹³² Sputnik, 2015. november 11.

ződés aláírása előtt a kínaiakat említették.¹³³ A Jamal LNG-nek és a Rosznyefty projektjének már nincs gondja a Gazprom kizárólagos exportjogával, a Pecsora LNG-nek azonban ez alapvető akadály. Ennek a problémának a kezelése érdekében az Alltech és a Rosznyefty társul, még ha ez nem is jelent garanciát. A Rosznyefty ellenőrző részesedéshez jut, de nem szerzi meg a projektet.¹³⁴ Emellett itt is szükség lenne olyan befektetőre, amely a technológiát biztosítaná. Végössze beruházási döntést eddig három projektnél hoztak: a Vlagyivosztk LNG-nél, a Jamal LNG-nél és a Balti LNG-nél. De ez nem jelenti még azt, hogy a projektek tovább is lépnek a jelenlegi stádiumból. A Balti LNG elsősorban Európát célozná meg, míg a többi LNG-terv jellemzően az ázsiai piacokat, de a Jamal LNG egy részét is Európában értékesítenék. Az ellátási szerződéseket tekintve a Jamal LNG jár a legelőrébb: gyakorlatilag a teljes évi 16,5 millió tonnás kapacitás le van szerződve hosszú távra.¹³⁵ Míg a Rosznyefty és az ExxonMobil tervénél is már vannak előzetes megállapodások (*Heads of Agreement*) a hosszú távú értékesítésről a teljes évi 5 millió tonna kapacitásúra tervezett cseppfolyósító egységre,¹³⁶ addig a többi projektnél még ilyen jellegű megállapodások sincsenek. A Vlagyivosztk LNG esetében viszont a Szahalin–Habarovszk–Vlagyivosztk gázvezeték teljes vonala készen van, jóllehet korlátozott a kapacitása.¹³⁷

A két külső sokktényező – a technológiát és a finanszírozást érintő szankciók, valamint az olajárak drasztikus esése – nagyon komolyan veszélyezteti a projektek előrehaladását.¹³⁸ Hitelessé teszi a Jamal LNG-t – a hosszú távú ellátási szerződésai mellett – a kínai CNPC szerepe mint vevő és tulajdonos. Európában viszont nem lesz könnyű finanszírozási forráshoz jutni, a kínai hitelek pedig drágák.¹³⁹ A Rosznyefty projektjét nemcsak a nyugati szankciók és az LNG-piaci folyamatok nehezítik, hanem a Szahalin–2 transzszahalini vezetékéhez való korlátozott hoz-

¹³³ *Prime Business News Agency*, 2013. június 13.; *Sputnik*, 2014. május 20.; *Nikkei Asian Review*, 2014. december 4.

¹³⁴ Az orosz Szövetségi Monopóliumellenes Szolgálat 2015 végén engedélyezte az ügyletet.

¹³⁵ A Jamal LNG a spanyol Gas Natural Fenosával évi 2,5 millió tonnára, a CNPC-vel évi 3 millió tonnára, a Gazprom Marketing & Trading Singapore-ral évi 2,9 millió tonnára, a Totalal évi 3 millió tonnára szerződött le, míg a Novatek évi 2,38 millió tonnájából a Shellnek évi 0,9 millió tonna, az Engie-nek pedig évi 1 millió tonna megy. Érdekesség, hogy a spanyol piac hiányzik a Gazprom európai exportportfóliójából.

¹³⁶ Ezek a japán Marubenivel és Sodecával rendre évi 1,25 és 1 millió tonnára, valamint a svájci olajkereskedővel, a Vitollal évi 2,75 millió tonnára szólnak.

¹³⁷ A Vlagyivosztk LNG tervezett fő forrása a szahalini *offshore* gáz, amelyet a kelet-szibériai gáz egészíthetne ki.

¹³⁸ A projektekben érdekelt orosz szereplők közül a Novateket az amerikai szankciók, míg a Rosznyeftyet az amerikai és az uniós szankciók is érintik. A Novatektól Gennagyij Timcsenkót, a Rosznyeftytől Igor Szezsint és Szergej Csemezevot személy szerint is szankcionálja az Egyesült Államok.

¹³⁹ *Reuters*, 2015. október 19.

záférés is. Nem várható, hogy a Vlagyivosztkok LNG előrelépjen a Kínába menő orosz vezetéképítéssel párhuzamosan. A Kínával való hosszú távú vezetékes ellátási szerződés következtében a Gazprom gyakorlatilag jegeli a projektet. Bár a Vlagyivosztkok LNG-t közvetlenül nem érintik a szankciók, így is számos nehézséggel kellene szembenéznie. Ráadásul a szahalini gáznak ott lesz a Szahalin-2 LNG-termináljának bővítése. A másik Gazprom-projekt, a Balti LNG esetében pedig az Oroszországot Németországgal összekötő balti-tengeri Északi Áramlat gázvezeték kapacitásának megduplázása mellett kellene elvileg megvalósulnia.

4. ÖSSZEZÉS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

A posztszovjet nettó gázimportőrök és -exportőrök a forrás- és piacdiverzifikációban különböző eredményeket értek el. A hét nettó gázimportőr közül Grúzia sikeresen diverzifikált Oroszországtól, de Oroszország-függőből Azerbajdzsán-függő lett. Grúzia pozícióját ellenben erősíti, hogy a teljes nyugati irányú azeri export rajta megy át. Kirgizisztán előbb Üzbegisztántól Kazahsztán felé diverzifikált, amely részben csak szerződéses diverzifikáció volt, amennyiben üzbég gáz is érkezett ezzel a szerződéssel. A Gazprom kirgizisztáni szerepével viszont tovább bonyolódott a diverzifikációs képlet. Örményország esetében Irán jelent némi diverzifikációt. Ukrajna a tanulmány lezárásakor, 2016. január elején csak Európából vásárol gázt az ellenirányú gázszállítás lehetőségét kihasználva,¹⁴⁰ amelyet jelentősen növelne is, mindez azonban nem jelenti, hogy teljesen függetlenedett volna az orosz importtól.

Míg Moldovának már van lehetősége kisebb mennyiségben nem orosz eladótól is gázt vásárolnia, addig Belarusz továbbra is a még nagyon olcsó orosz gáztól fog függeni. Belarusz úgy növelte ellátásbiztonságát, hogy jobban függ Oroszországtól, mint korábban. Az ellátásbiztonság ugyanis többdimenziós, az első számú cél pedig az olcsó orosz gáz volt. Ezt Belarusz elérte, amelynek révén tudja fizetni a gázszámlát, s nem fenyegeti csapelzárás. A nettó gázimportőrök közül jelenleg Tádzsikisztán a nyilvánvaló vesztes, amely évek óta vezetékes gázimport nélkül van.

A gázárak kérdése a Gazprom posztszovjet nettó gázimportőr vevőinek két szempontból is különösen fontos. Egyrészt a Gazprom egy olyan árazást erőltet vagy erőltetett, amely leáldozóban van Európában, még akkor is, ha a *hub*alapú árazásra való átmenet Európa egyes részein valóban lassabb lehet.¹⁴¹ Másodszor, a csomagban való tárgyalásnak meghatározó jelentősége van: legyen szó tulajdono-

¹⁴⁰ Úgy véljük, hogy ez alapvetően gazdasági döntés s nem politikai: az európai és az orosz gázárak alakulásától függ.

¹⁴¹ Különösen Délkelet-Európa sorsát illetően lehetnek kétségek. Ezek nagyon kicsi piacok (STERN-ROGERS 2014).

si részesedésről, vámunióhoz (illetve eurázsiai integrációhoz) való csatlakozásról vagy – miként Ukrajna esetében – flottáért és az uniós törekvések feladásáért biztosított kedvezményekről.¹⁴² A pozitív külpolitikai viszonyoknak van jelentőségük, de önmagukban semmit sem érnek.

Az olajtermékekhez kötött európai *netback* árakra való áttérés indokolt célja lehetett a Gazpromnak a kétezres évek közepén, ám közben rövid idő alatt olyan dolgok történtek, amelyek megkérdőjelezték ennek az árképzésnek az alapját. Egyrészt a gáz iránti keresletet és kínálatot tükröző *hub* alapú gázárak szerepe nagyon gyors növekedésnek indult, s mostanra Európában a gáz több mint felét gáz/gáz versenyes áron adják el, nem olajtermékekhez kötve. Másrészt a kétezres évek közepe óta az olajárak többnyire relatíve magasak voltak (a kivétel 2008/2009 fordulója, illetve a 2015 óta tartó periódus), ráadásul az átmenetnek a 2008–2009-es gazdasági válság alatt kellett (volna) megvalósulnia, a válság azonban önmagában is nagy terhet jelentett. Végül, fontos hogy a Gazprom európai vevői is nagyon eltérő árakat fizetnek: a FÁK-on kívüli közép- és kelet-európai hosszú távú szerződéses vevők általában drágábban jutnak az orosz gázhoz, mint a nyugat-európaiak, ami szintén kérdéseket vet fel. Ma már nem igaz, hogy a Gazprom posztszovjet vevői olcsóbban kapják a gázt, mint az európaiak. Ha pedig mégis, akkor ennek árát megfizették egy csomagban.¹⁴³ A másik oldalon – bár ezt külön kellene kezelni a gázáraktól – a Gazpromnak az „európai gázárak” mellett európai tranzit- és tárolási díjakat kellene fizetnie. Az ellátási szerződések időtávját illetően a Gazprom csak az ukránokkal szerződött le hosszú távra, de ott is csak tíz évre, a többi szerződés középtávúnak tekinthető: 3–5 évre szólnak. Jóllehet a tízéves időtáv sokkal jobban megfelel a jelenlegi trendeknek, a korábbi 20–30 éves európai szerződések már ritkábbak.

A posztszovjet térségben a gázvitáknak, -adósságoknak és az azokat követő csapelizárásoknak különösen nagy múltjuk van. A jelenlegi ukrán helyzet azonban a korábbiaknál sokkal komolyabb és bonyolultabb kérdés. A régióban a gáztól független konfliktusok is érdemi hatással vannak a gázkapcsolatokra. Például az üzbég–kírgiz és az üzbég–tádzsik vízügyi viták vagy a grúz–orosz és az örmény–azeri külpolitikai viszonyok következményei jól láthatók a gázkapcsolatokon. A Kaszpi-tenger kérdése ugyancsak lényeges vitaalap.

A posztszovjet nettó gázexportőrök külső gázforrásra vagy -szállítókra való utaltsága terén is történtek 2008/2009 óta előrelépések. Az orosz gázmérleg for-

¹⁴² A Gazprom már csak Ukrajnának és Moldovának erőlteti az olajtermékekhez kötött gázárakat, a többiekkel mind megegyezett csomagban.

¹⁴³ A helyzet komikumuma lenne, ha az extraalacsony olajárak miatt olyan olcsó lenne az olajtermékekhez kötött gázár (például a nem csomagban vásárló Moldovában vagy a posztszovjet térségen túli Európában), amely már kisebb, mint a csomagban vásárolt kedvezményes gázár (mint például az örményországi).

rásoldalán és a másik oldalon, a gáz iránti keresletben történt változások következtében Oroszország sokkal kisebb mennyiségben vásárol gázt Közép-Ázsiából. Ebben azonban szerepe van annak is, hogy az „európai árakra” való áttérés nemcsak a Gazprom igénye volt a posztszovjet vevőitől, hanem a közép-ázsiai eladókéi is a Gazpromtól, miközben a Gazprom az európai fogyasztóinak kénytelen volt árengedményeket tenni.¹⁴⁴ A hubalapú árazás felé viszont csak kis lépéseket tett Európában, jellemzően más módon oldotta meg az árcsökkenést. Kazahsztán a belföldi és a nemzetközi vezetékprojekteknek köszönhetően teremtette meg a függetlenedés lehetőségét. Ezzel szemben az azeri Nahicseván helyzete nem változott, s Kalinyingradé is csak papíron lépett előre.

Az öt nettó gázexportőr közül Türkmenisztán sikeresen diverzifikált Oroszországtól Kína felé: az export túlnyomó többsége Kínába megy már. Türkmenisztán azonban ezzel túlságosan kitétté vált Kínától. Az orosz beszerzés esése miatt 2015-ben már Irán is nagyobb vevője volt Türkmenisztánnak, mint Oroszország. A 2016 eleji orosz leállás nem teljesen új helyzet: a kilencvenes években is volt már szünet a szállításokban, ráadásul hosszú ideig. Mindeközben a nyugati irányú türkmén diverzifikáció továbbra is kérdéses (annak ellenére, hogy Türkmenisztánon belül a szükséges vezetékes infrastruktúra már elkészült), a transzafgán vezetékpjektnek pedig még számos komoly nehézséget kell leküzdenie. Türkmenisztán kínai irányváltását követi Üzbegisztán, ha nem is lesz ennyire látványos a végkifejlet mennyiségben nézve. Kazahsztán még csak nagyon kis eredményeket tud felmutatni, de a 2015-ben lezárult vezetékpjések megnyitották a mennyiségi kínai export előtt az utat. Mindhárom közép-ázsiai országban a kínai tőkének döntő szerepe van a kínai diverzifikációban. Orosz szemszögből nézve sem teljesen negatív a közép-ázsiai államok keleti diverzifikációja: bár nyugati irányból konkurenciát jelentenek Oroszország számára Kínában, addig sem Európa felé diverzifikáltak. A Kaukázusban Azerbajdzsán a Törökországon túli európai piacokat kívánja elérni s fontos lépéseket tett ebben az irányban.

Az ukrán válság komolyan befolyásolja az orosz diverzifikációs projekteket a nyugati pénzügyi és technológiai szankciók, valamint az EU–orosz kapcsolatok alakulása révén. Ehhez jönnek az alacsony olajárak, az LNG esetében pedig az amerikai és ausztrál projektek a kínálati oldalon és a mérséklődő növekedési ütem a keresletben, különösen Ázsiában.¹⁴⁵ Oroszország a jelenlegi körülmények között főként a Kínába menő vezetékes export megvalósítására koncentrál. A vezetékpjítésben legalább megvan a tapasztalata.¹⁴⁶ A Szahalin–2 kivételével az oroszok

¹⁴⁴ Természetesen a Gazprom ezt a változást igyekezett érvényesíteni Közép-Ázsiában a beszerzési árak csökkentésével.

¹⁴⁵ *Financial Times*, 2015. április 20.

¹⁴⁶ *Natural Gas Europe*, 2015. május 19.

elkésték az LNG-tervekkel, ráadásul a Gazprom nagyon erősen dolgozik a konkurens orosz LNG-projektek ellen. A Jamal LNG van a legelőrehaladottabb állapotban, s a nehézségek ellenére az egyedüli lehet, amely továbbléphet. A FÁK-ban Ukrajna miatt csökken az orosz gáz szerepe, s nehéz helyzetben van a Gazprom Európában is. Ettől még a fő piaca Európa marad, de szembe kell néznie 1. az alacsony európai gázkereslettel (részben az európai gazdasági helyzet, részben más energiahordozók térnyerése miatt); 2. a versenytársakkal; 3. az árázásban történt változásokkal; 4. az európai szabályozáspolitikával, általában véve különösen az uniós versenypolitikával, konkrétan pedig a harmadik energiacsomag következményeivel; valamint 5. az orosz gáztól való függőség csökkentésének igényével.

5. FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALMACEDA, M. M. (2008) *Energy Dependency, Politics and Corruption in the Former Soviet Union: Russia's Power, Oligarchs' Profits and Ukraine's Missing Energy Policy, 1995–2006*. London, Routledge.
- BALMACEDA, M. M. (2013) *The Politics of Energy Dependency: Ukraine, Belarus, and Lithuania between Domestic Oligarchs and Russian Pressure*. Toronto, University of Toronto Press.
- BAZILIAN, M.–SOVACOL, B.–MILLER, M. (2013) Linking Energy Independence to Energy Security. *AEE Energy Forum*, 3rd Quarter, 17–21. <http://www.iaee.org/en/publications/newsletterdl.aspx?id=200>
- BP (2015) *BP Statistical Review of World Energy 2014*.
- BRANKO, T. (2012) *Energy Independence and Security: A Reality Check*. Deloitte University Press.
- CHERP, A.–JEWELL, J. (2014) The concept of energy security: Beyond the four As. *Energy Policy* 75 (December), 415–421.
- COHEN, G.–JOUTZ, F.–LOUNGANI, P. (2011) Measuring energy security: Trends in the diversification of oil and natural gas supplies. *Energy Policy* 39 (9), 4860–4869.
- DE JONG, J.–GLACHANT, J.–HAFNER, M.–AHNER, N.–TAGLIAPIETRA, S. (2012) A new EU gas security of supply architecture? *European Energy Journal* 2 (3). http://www.clingendaelenergy.com/inc/upload/files/A_new_EU_gas_SoS_architecture_2_1.pdf (Letöltés: 2015. 12. 15.)
- DICKEL, R. (2009) Energy Interdependence between EU and Russia: Security of Supply / Security of Demand. CEPS – Centre for European Policy Studies, Brussels, szeptember 29. <https://www.ceps.eu/sites/default/files/2Dickel.pdf> (Letöltés: 2015. 12. 15.)
- DOLINCSUK, Sz. (2014) Konyec imperii. *Forbes Ukraina*, 5. sz., május 7. <http://forbes.net.ua/magazine/forbes/1370648-konec-imperii> (Letöltés: 2015. 12. 15.)
- ENI (2015) *World Oil and Gas Review 2015*.
- Gazprom (2008) On working meeting of Alexey Miller and heads of gas companies from Kazakhstan, Uzbekistan and Turkmenistan. *Gazprom news*, március 11. <http://www.gazprom.com/press/news/2008/march/article64101/>. (Letöltés: 2015. 12. 15.)
- Gazprom (2014) «Gazprom» obeszpecsil posztavki gaza na jug Kirgizii. *Novosztyi «Gazproma»*, december 30. <http://www.gazprom.ru/press/news/2014/december/article211662/> (Letöltés: 2015. 12. 15.)
- Gazprom (2015) *Gazprom in Figures 2010–2014*. <http://www.gazprom.com/f/posts/55/477129/gazprom-in-figures-2010-2014-en.pdf> (Letöltés: 2015. 12. 15.)

- Gazprom Germania* (2015) *2014 Group Annual Report*.
- GNERC (2015) *Annual Report 2014*. Georgian National Energy and Water Supply Regulatory Commission (GNERC).
- HENDERSON, J.–PIRANI, S.–YAFIMAVA, K. (2012) CIS Gas Pricing: Towards European Netback? In STERN, J. (ed.) *The Pricing of Internationally Traded Gas*. Oxford, Oxford University Press for the Oxford Institute of Energy Studies, 178–223.
- IEA (2015) *Natural Gas Information 2015*. IEA, Paris.
- IEA (é. n.) Statistics. <http://www.iea.org/statistics/statisticssearch/> (Letöltés: 2015. 12. 15.)
- IGU (2013) *Wholesale Gas Price Survey – 2013 Edition. A global review of price formation mechanisms 2005–2012*. International Gas Union.
- IGU (2014) *Wholesale Gas Price Survey – 2014 Edition. A global review of price formation mechanisms 2005–2013*. International Gas Union.
- IGU (2015) *Wholesale Gas Price Survey – 2015 Edition. A global review of price formation mechanisms 2005–2014*. International Gas Union.
- KazRoszGaz (é. n.) <http://kazrosgas.org/rus/> (Letöltés: 2015. 12. 15.)
- KazTranszGaz (é. n.) <http://www.kaztransgas.kz/index.php/ru/o-kompanii/2014-03-08-21-27-58> (Letöltés: 2015. 12. 15.)
- KENES, Zs. (2014) *Szpravka obosznovanyije k projektu Zakona „O vnyeszenyii dopolnyenyija i izmenenyija v Zakon Kirgizskoj Reszpubliki „O tamozsenmom tarife Kirgizskoj Reszpubliki”*. December 19. <http://www.kenesh.kg/> (Letöltés: 2015. 12. 15.)
- KMG (2015a) *Annual Report 2014*. http://www.kmg.kz/upload/corporate_management/equity/2014/kmg_annual_report_2014_en.pdf (Letöltés: 2015. 12. 15.)
- KMG (2015b) *Godovoj otcsoť AO NK « KazMunajGaz» za 2014 god*.
- KORCSOMKIN, M. (2014a) Kak szamij gyesovij gaz obeszpecsivajet vigodnoszty kitajszkovo kontrakta. *ZsZs Mihaila Korcsomkina*, december 18. <http://m-korchemkin.livejournal.com/464932.html> (Letöltés: 2015. 12. 15.)
- KORCSOMKIN, M. (2014b) Ravnodohodnije ceni napominajut linyiju gorizonta. *ZsZs Mihaila Korcsomkina*, február 20. <http://m-korchemkin.livejournal.com/296016.html> (Letöltés: 2015. 12. 15.)
- KORCSOMKIN, M. (2015) „Ravnodohodnaja” cena rosszizszkovo gaza. *ZsZs Mihaila Korcsomkina*, augusztus 8. <http://m-korchemkin.livejournal.com/593153.html> (Letöltés: 2015. 12. 15.)
- MEiPKR (2015) Informacionnij bjulletenyen Minyisztyerszvtva enyergytyiki i promislennosztyi Kirgizskoj Reszpubliki. Aktualnije voproszi enyergytyiki. Január. <http://gigabaza.ru/doc/162338-pall.html> (Letöltés: 2015. 12. 15.)
- Minyisztyerszvtvo Enyergytyiki Reszpubliki Kazahsztan (é. n.) <http://energo.gov.kz/assets/images/resources/4718/26e02342cd381a6e80ef91969160d88410c86de3.jpg> (Letöltés: 2015. 12. 15.)
- Naftogaz of Ukraine* (é. n.) Natural Gas Transportation. <http://www.naftogaz.com/www/3/nakweben.nsf/0/3375A8575C8884D0C22571010035B9D2?OpenDocument&Expand=1&> (Letöltés: 2015. 12. 15.)
- PAIK, K-W. (2008) *Northeast Asian Countries’ Oil and Gas Relations with Russia*. Prepared for an International Conference on “The Geopolitics of Energy in Eurasia: Russia as an Energy Lynch Pin”, organised by the Clingendael Int’l Energy Programme, Institute Clingendael, The Hague, január 22–23.
- PAIK, K-W. (2014) With China Deal, Russia Stands at Centre of Energy Geopolitics. *Expert comment*. Chatham House, the Royal Institute of International Affairs, London, május 23. <https://www.chathamhouse.org/expert/comment/14563> (Letöltés: 2015. 12. 15.)
- PAIK, K-W. (2015) Sino–Russian Gas and Oil Cooperation: Entering into a New Era of Strategic Partnership? *OIES Paper*, WPM 59. Oxford, Oxford Institute for Energy Studies, április. <http://www.oxfordenergy.org/wpcms/wp-content/uploads/2015/04/WPM-59.pdf> (Letöltés: 2015. 12. 15.)

- PEYROUSE, S. (2015) Kyrgyzstan's Membership in the Eurasian Economic Union: A Marriage of Convenience? *Russian Analytical Digest* 165, március 17. 10–12. <http://www.css.ethz.ch/publications/pdfs/RAD-165-10-12.pdf> (Letöltés: 2015. 12. 15.)
- PIRANI, S. (2011) *Elusive Potential: Natural Gas Consumption in the CIS and the Quest for Efficiency*. Oxford, Oxford Institute for Energy Studies, NG 53.
- PIRANI, S. (2014) Central Asian and Caspian Gas for Russia's Balance. In HENDERSON, J.–PIRANI, S. (eds.) *The Russian Gas Matrix: How Markets are Driving Change*. Oxford, Oxford University Press for the Oxford Institute of Energy Studies, 347–367.
- PIRANI, S.–YAFIMAVA, K. (2014) CIS Gas Markets and Transit. In HENDERSON, J.–PIRANI, S. (eds.) *The Russian Gas Matrix: How Markets are Driving Change*. Oxford, Oxford University Press for the Oxford Institute of Energy Studies, 181–215.
- ROMANOVA, T. (2013) Energy demand: Security for suppliers? In DYER, H.–Trombetta, M. J. (eds.) *International Handbook of Energy Security*. Cheltenham–Northampton, Edward Elgar, 239–257.
- Sakhalin Energy (2015) Roman Daskov visztupil na mezsdunarodnoj konferencii «Nyefty i gaz Szahalina 2015». Szeptember 29. http://www.sakhalinenergy.ru/ru/media-centre/news/item.wbp?article_id=9f420b9a-adbb-4497-8d26-c9e6656f34e4&date=29%C2%A0%D1%81%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8F%D0%B1%D1%80%D1%8F%C2%A02015. (Letöltés: 2015. 12. 15.)
- SOCOR, V. (2006) Russia Cements Control of Armenia's Energy System. *Eurasia Daily Monitor* 3 (204), november 3. http://www.jamestown.org/single/?tx_ttnews%5Btt_news%5D=32202&no_cache=1#VmFGf3YvfiU. (Letöltés: 2015. 12. 15.)
- STELZER, I. (2009) *Energy Independence. Perspectives for the New Administration*. Washington, D.C., Hudson Institute. [http://www.hudson.org/content/researchattachments/attachment/693/stelzer_\(energy\)_low_res_final.pdf](http://www.hudson.org/content/researchattachments/attachment/693/stelzer_(energy)_low_res_final.pdf). (Letöltés: 2015. 12. 15.)
- STERN, J. (2009) *The January 2009 Russia–Ukraine Gas Crisis: Implications for Europe*. IMEMO, Moscow, március 26. http://www.imemo.ru/files/File/ru/conf/2009/26032009/26032009_prz_STE.pdf (Letöltés: 2015. 12. 15.)
- STERN, J. (2010) Oil-based pricing represents a drag on the industry. *Financial Times*, május 25.
- STERN, J.–BRADSHAW, M. (2008) Russian and Central Asian Gas Supply for Asia. In STERN, J. (ed.) *Natural Gas in Asia: The Challenges of Growth in China, India, Japan and Korea*. Oxford, Oxford University Press, 220–278.
- STERN, J.–ROGERS, H. V. (2014) The Dynamics of a Liberalised European Gas Market: Key determinants of hub prices, and roles and risks of major players. *OIES Paper*: NG 94. Oxford Institute for Energy Studies, Oxford, december.
- VOLOSHIN, G. (2015) Kyrgyzstan Draws Closer to Eurasian Union Amid Crisis in Russia. *Eurasia Daily Monitor* 12 (5), január 9. http://www.jamestown.org/programs/edm/single/?tx_ttnews%5Btt_news%5D=43386&cHash=f6538a1c4b81e5dfc112a0ec6d693c27#.VoY7jErhDIU (Letöltés: 2015. 12. 15.)
- WEINER Cs. (2010) *Az orosz gázipar helyzete a világgazdaságban és hatása a nemzetközi együttműködésre*. Doktori értekezés, SZE RGDI, Győr, április. <http://rgdi.sze.hu/downloadmanager/download/nohtml/1/id/1338/m/2307> (Letöltés: 2015. 12. 15.)